

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

ως ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗΣ

και ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ
ΧΩΡΙΚΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ

ΠΕ ΡΙΕΧΟ ΜΕ ΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	-	004
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	-	008
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ¹ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ	-	010
¹ . ¹ Δημόσιο και ιδιωτικό: συνεχείς μετασχηματισμοί των εννοιών	-	012
¹ . ² Διάκριση δημόσιου χώρου - δημόσιας σφαίρας	-	024
¹ . ³ Εμπλοκή καλλιτεχνικών πρακτικών στη δημόσια σφαίρα και τον δημόσιο χώρο	-	028
¹ . ⁴ Ατομική έκφραση στη σύγχρονη συνθήκη: φυσικοί και εικονικοί χώροι	-	036
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ² ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ - ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ-ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ	-	042
² . ¹ Η έννοια της ταυτότητας (έμφυλη, σεξουαλική, κοινωνική)	-	044
² . ² Η έμφυλη ταυτότητα στον δημόσιο χώρο	-	054
² . ³ Τοπικότητα - σύνδεση με τόπους	-	060
² . ⁴ Χωρικό ανήκειν - κοινωνικοί δεσμοί: από την ταυτότητα στην ταυτοποίηση	-	066
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	-	072
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	-	078
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	-	082

Η παρούσα έρευνα μελετά την εννοιολογική δομή του δημόσιου χώρου και του ρόλου τον οποίο καλείται να επιτελέσει ως υλικό πεδίο έκφρασης της δημόσιας σφαίρας. Για τον σκοπό αυτό, διερευνάται η σχέση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, καθώς και ο τρόπος κατά τον οποίο μετασχηματίζεται αυτή η δυαδική αντίθεση σύμφωνα με πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές διατάξεις, αναδεικνύοντας την ιεραρχία μεταξύ τους ως καίριο στοιχείο για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνίας. Λαμβάνεται υπόψη η βαθμιαία άνοδος των ψηφιακών μέσων με τη μετάβαση της δημόσιας σφαίρας στο πεδίο του εικονικού χώρου και η επίδρασή τους στην ατομική έκφραση, διαμέσου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και της κλιμάκωσης της εκούσιας έκθεσης πτυχών της ιδιωτικής ζωής. Συγχρόνως, γίνεται μια προσπάθεια κατανόησης της λειτουργίας του δημόσιου χώρου ως παράγοντα διαμόρφωσης της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, ενώ επισημαίνεται η σημασία ύπαρξης της ετερότητας εντός του κοινωνικού πλαισίου, παρ' όλη την συνεχή προσπάθεια εκτόπισής της με την επιβολή συγκεκριμένων προτύπων ατομικής υπόστασης.

Διασχίζω την πόλη και βλέπω συνθήματα γραμμένα στους τοίχους της. Συνθήματα ενάντια στον καπιταλισμό και τον αστικό εξευγενισμό, συνθήματα ενάντια στον φασισμό και στην αστυνομική βία. Κάποια μπερδεύουν όλα αυτά τα θέματα: ΟΙ ΠΑΡΑΝΟΜΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΧΡΕΙΑΖΟΝΤΑΙ ΧΑΡΤΙΑ, ΕΝΩ ΟΙ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΙ ΛΕΥΚΟΙ ΘΕΛΟΥΝ ΝΑ ΜΕΙΝΟΥΝ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΠΑΡΑΝΟΜΟΙ ΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ. Κάποια είναι τόσο μακροσκελή κι εκλεπτυσμένα, που με κάνουν να σταματήσω για να ξαναδιαβάσω: Ο ΑΝΤΙΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΧΩΡΙΣ ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΡΑ ΤΑΞΙΚΟΣ ΑΝΑΓΩΓΙΣΜΟΣ / Η ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΤΙΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΡΑ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. Κάποια είναι προκλητικά, άλλα αμφιλεγόμενα, άλλα και προκλητικά και αμφιλεγόμενα. Κάποια είναι διαλογικά: -IS IT OK TO EAT ANIMALS? -YES, MALAKA! Κάποια είναι μαχητικά: ΑΝ ΘΕΛΕΙΣ ΕΙΡΗΝΗ, ΕΤΟΙΜΑΣΟΥ ΓΙΑ ΠΟΛΕΜΟ. Κάποια είναι αμυντικά, αλλά συνάμα και ετοιμοπόλεμα: ΤΕΛΟΣ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΤΟΥ. Κάποια απευθύνονται σε μένα προσωπικά: ΤΕΛΟΣ ΣΤΗ ΡΟΜΑΝΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ της ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗ. Κάποια είναι μοιρολατρικά, πλην καλαίσθητα: DEATH DRUGS BEAUTY. Κάποια είναι

ευρηματικά: ΓΙΝΕ ΤΟ ΔΙΚΟ ΣΟΥ ΠΑΡΑΣΙΤΟ. Κάποια, κάποιες φορές, ανήκουν στη σφαίρα της φαντασίας.

Μου αρέσει να κοινωνικοποιούμαι -δεν ισχυρίζομαι το αντίθετο-, αλλά αποζητώ εξίσου την εμπειρία του απομάκρυνσης και της ηρεμίας. Η απόσταση που παίρνω από την αίσθηση της ένωσης με τους άλλους ανθρώπους δεν είναι απλώς αναγκαιότητα, αλλά ζήτημα ψυχικής υγείας. Τίποτα δεν μου αρέσει περισσότερο από το να περιπλανιέμαι ολομόναχος. Καθώς το κάνω αυτό, είτε βρίσκομαι στην εξοχή ή στην παραλία, είτε στους πολυσύχναστους δρόμους της Αθήνας, κορεσμένος από τα μηνύματα προς πάσα κατεύθυνση, στο μυαλό μου ταξιδεύω στον χρόνο και γίνομαι ένα άτομο παρενδυτικό. Φαντάζομαι τον εαυτό μου ως έναν μοναχικό πλάνητα, θαμπωμένο από μια υποτιθέμενα αδάμαστη ερημιά, σαν τον Χένρι Ντέιβιντ Θόρω δίπλα στη λίμνη του. «Πρώτα πρέπει να πετύχουμε μόνοι», έγραφε, «και μετά θα μπορέσουμε να απολαύσουμε μαζί την επιτυχία μας». Η επανάσταση ξεκινά από ένα άτομο τη φορά. Μπορώ να είμαι *flâneur* με τον τρόπο του Βάλτερ Μπένγιαμιν, πηγαίνοντας από στοά σε στοά (η αθηναϊκή εκδοχή των *Passagen* του Παρισιού) και απαγγέλοντας ό,τι μας διδάσκει η Ιστορία: «Η Ιστορία διδάσκει»

Αντικείμενο έρευνας αποτελεί η προσέγγιση του δημόσιου χώρου διαμέσου της σύγχρονης οπτικής για την κοινωνική συνύπαρξη. Η μελέτη επικεντρώνεται στην έννοια του δημόσιου χώρου, η οποία συνδέεται στενά με τις αντιλήψεις μας για την ανθρώπινη φύση, την κοινωνία και την πολιτική κοινότητα που επιθυμούμε να δημιουργήσουμε. Ως κοινή θεώρηση σε αντιληπτικό επίπεδο προβάλλεται η ανάδειξη των δημόσιων αξιών ως σημείων συμβολής στην προώθηση και διατήρηση της δημοκρατίας. Ο δημόσιος χώρος αποτελεί ένα πολυσύνθετο πλαίσιο που αντανakλά τις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές διαδικασίες των σύγχρονων πόλεων. Είναι ένας χώρος που δεν μπορεί να απομονωθεί από τις διαπλεκόμενες επιρροές που τον περιβάλλουν. Ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη του οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τις διάφορες δυνάμεις που τον διαμορφώνουν, με στόχο τη δημιουργία ενός χώρου που θα προωθεί την κοινωνική συνοχή, την οικονομική ευημερία και την εξέλιξη στο πεδίο του πολιτισμού. Έτσι, η ενίσχυση της δημόσιας σφαίρας γίνεται συνώνυμη με την ολοκλήρωση των ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών που διαμορφώνουν το ύφος και την κατεύθυνση των όρων της σύγχρονης αστικής ζωής. Εντός αυτού του πλαισίου, επιχειρείται η συσχέτιση της ευρύτερης κλίμακας αυτών των πρακτικών με την παραγωγή δημόσιου χώρου.

010

011

Η εργασία αναπτύσσεται σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται το δίπολο του δημόσιου-ιδιωτικού καθώς και η μεταβαλλόμενη επίδραση των δύο εννοιών στην κοινωνία. Παρουσιάζονται κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις από τους Hannah Arendt, Jürgen Habermas και Richard Sennett σχετικά με την σημασία και την πρόσβαση στον δημόσιο χώρο, έχοντας ως κοινή βάση τον σαφή διαχωρισμό μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού. Αναφέρεται η συρρίκνωση του δημόσιου χώρου μέσα από τη μεταστροφή της ιδιωτικότητας από απλή διάσταση σε επικρατούσα δύναμη στον δημόσιο χώρο. Στη συνέχεια προβάλλεται η δημόσια σφαίρα ως κοινό πεδίο συνύπαρξης μεταξύ ιδιωτών, ενώ αναφέρεται η διάκρισή της από τον δημόσιο χώρο. Αναλύονται οι τρόποι που ανασυντάσσεται η δημόσια σφαίρα επηρεαζόμενη από συνθήκες κρίσης, αλλά και με την έλευση των ψηφιακών μέσων επηρεάζοντας τους σύγχρονους τρόπους ανθρώπινης συλλογικής όσο και ατομικής έκφρασης. Ένα ακόμη ζήτημα που τίθεται είναι πώς η εμπλοκή καλλιτεχνικών πρακτικών στον δημόσιο χώρο μπορεί να συντελέσει στην θεώρηση της δημόσιας σφαίρας ως μιας κοινότητας συμπεριληπτικής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ερευνάται ο τρόπος διαμόρφωσης και παραγωγής της ταυτότητας μέσω του αστικού περιβάλλοντος. Πώς η έμφυλη οπτική της πόλης επιφέρει κοινωνικές διακρίσεις και αποκλεισμούς, καθώς και οι δυναμικές που αναπτύσσει προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτήν την κατάσταση εντός ενός πλαισίου διαρκούς επέκτασης του περιθωρίου. Η μελέτη επικεντρώνεται στην έννοια της ταυτότητας και στην ανάλυση του όρου μέσω της διαπλοκής των ατόμων με το έτερο υποκείμενο, ενώ θέτει το ζήτημα του φύλου ως καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της αστικής εμπειρίας. Παρατίθενται θεωρίες φύλου που προσεγγίζουν το ζήτημα της έμφυλης διάκρισης. Κρίσιμη είναι η προσέγγιση της Doreen Massey για την *παγκοσμιότητα του τόπου*, θεωρία που αναδεικνύει τη σημασία της αλληλοσυσχέτισης μεταξύ χώρου, ταυτότητας και πολιτικής. Τέλος, εξετάζεται πώς οι μηχανισμοί ταυτοποίησης μεταβάλλουν τον τρόπο που το σύγχρονο υποκείμενο ενυπάρχει στην κοινωνική πραγματικότητα.

Η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού συχνά ερμηνεύεται ως μια τυπική περίπτωση ιεραρχημένου διπόλου. Σε αυτό το πλαίσιο, οι δύο αυτές έννοιες αντιπροσωπεύουν ευδιάκριτα τμήματα της κοινωνίας, με καθένα να διαθέτει ξεχωριστούς ρόλους και λειτουργίες. Ενώ το δημόσιο εστιάζει στη συλλογική ευημερία και την υπηρεσία προς το κοινό, το ιδιωτικό επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στην ατομική ιδιοκτησία και την οικονομική αυτονομία. Αυτή η δυαδική αντίθεση συχνά διαμορφώνει τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές, καθιστώντας την ιεραρχία μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ένα καίριο στοιχείο στην κατανόηση της σύγχρονης κοινωνίας.

1.1 ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ: ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΗΣΜΟΙ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Ο δημόσιος χώρος ανέκαθεν συνιστούσε το πλαίσιο στο οποίο διαδραματιζόταν η ανταλλαγή γνώσεων, εκδηλώνοντας πρακτικές που συνέδεαν ποικίλα πολιτισμικά ερεθίσματα. Η διαρκής ανανέωση των χωρικών ποιοτήτων εξακολουθεί να αντικατοπτρίζει την αέναη επιθυμία των ανθρώπων για αλληλεπίδραση και ανταλλαγή ιδεών, διατηρώντας τη σημασία του δημόσιου χώρου ως πνευματικό και κοινωνικό επίκεντρο. Παρουσιάζεται μεγάλο εύρος ορισμών περί δημόσιου και ιδιωτικού χώρου βασιζόμενοι κυρίως σε νομικά πλαίσια, καθεστώτα ιδιοκτησίας και προσβασιμότητας. Ωστόσο, τέτοιοι ορισμοί απέχουν από τις κοινωνικές διεργασίες που συντίθενται εντός του χώρου. Είναι κρίσιμη, λοιπόν, η αντίληψη των δύο όρων όχι υπό το πρίσμα μιας σταθεράς, αλλά έχοντας υπόψη τη ρευστή τους φύση, καθώς η σημασία τους μεταβάλλεται ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται και καθορίζονται.

Στην σκέψη των κλασικών χρόνων συσχετίζεται η ιδέα της πόλης με την οργάνωση των πολιτών και τη συλλογική συμμετοχή στις κοινές υποθέσεις ως απαραίτητο στοιχείο για τον χαρακτηρισμό ενός οικισμού ως πόλη. Ένας οικισμός αποκτά αυτό το δικαίωμα χαρακτηρισμού όχι μονάχα όταν παρέχει στέγη στα άτομα, αλλά όταν την ίδια στιγμή παράγει σχέσεις μεταξύ τους που ανήκουν στον πολιτικό χώρο,¹ διαμορφώνοντας την αναγκαία κοινωνική συνοχή. Από την αρχαιότητα κιόλας διαφαίνεται η σημασία που κατείχε η έννοια της δημοσιότητας στη ζωή των πολιτών. Καθώς επιτελούσαν τη δράση τους σύμφωνα με το πολίτευμα της Δημοκρατίας, όπου (στην αρχαία τουλάχιστον εκδοχή του) το πλήθος πολιτεύεται με όρους ισηγορίας, αποσκοπώντας στο συμφέρον του συνόλου των πολιτών. Στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα η ζωή περιστρεφόταν γύρω από τα κοινά, με το πλήθος να είναι κύριο στοιχείο της πόλεως. Ο όρος «δημόσιος» λάμβανε χωρική υπόσταση στον τόπο της Αγοράς της αρχαίας Αθήνας. Υπήρξε ο τόπος που εκτυλισσόταν η δημόσια ζωή με την ισότιμη συμμετοχή όλων.

Μέχρι τον 17^ο αιώνα το πεδίο δραστηριοτήτων εντοπιζόταν σε χώρους κοινούς, χωρίς να δίδεται ιδιαίτερη σημασία στην έννοια του ιδιωτικού, η οποία φαίνεται να αρχίζει να αποκτά υπεροχή με την εμφάνιση μεταλλαγών στην αρχιτεκτονική τυπολογία της κατοικίας. Η ζωή ιδιωτικοποιείται όταν το ενδιαφέρον στρέφεται στους ιδιωτικούς χώρους του κάθε μέλους της οικογένειας, κυρίως στα επιμερισμένα δωμάτια. Συγκεκριμένα, αρχίζουν να καταλαμβάνουν μεγαλύτερο χώρο εντός της οικίας, δίδεται προσοχή στη διακόσμησή τους, ενώ οι συλλογικοί χώροι όπως η αυλή και το σαλόνι που κάποτε βρισκόντουσαν στο επίκεντρο, πλέον συρρικνώνονται, οδηγώντας σε ένα μοντέλο κατοίκησης που κάνει το σπίτι όλο και πιο άνετο για τα άτομα, αλλά όλο και πιο στενό και φτωχό για την οικογένεια.² Σε αυτό συμβάλλει

014

¹ Λέφας Π. (2003), 'Οι πόλεις του κόσμου χθες, σήμερα, αύριο', στο *Αύριο, οι πόλεις*, Λέφας Π. (επιμ.), Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 17

² Riehl W. H. (1889), *Die Familie*, 10η έκδ., Στουτγάρδη, σελ. 179

καθοριστικά η σταδιακή μετάβαση από τη διευρυμένη στην πυρηνική οικογένεια.

Κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις όσον αφορά τη σημασία και την ευρύτητα πρόσβασης στον δημόσιο χώρο, έχοντας ως κοινό σημείο αφετηρίας τον σαφή διαχωρισμό μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας εκφράζονται από τους διανοητές Hannah Arendt και Jürgen Habermas κατά την περίοδο άνθισης της μοντερνιστικής αστικής ζωής.

Στο βιβλίο της *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, η Hannah Arendt εντοπίζει τη διάκριση αυτή, έχοντας ως βασικό σημείο εκκίνησης της θεωρίας της τη σύσταση ζωής όπως αυτή εκτυλισσόταν στην αρχαία πόλη-κράτος. Αναγάγει τον δημόσιο χώρο στο πολιτικό, όρο τον οποίο προσεγγίζει από την σκοπιά της ανθρώπινης πράξης και της ελεύθερης έκφρασης. Για την Arendt, εκπρόσωπο της πολιτικής θεωρίας, οι έννοιες πολιτική και ελευθερία εκλαμβάνονται ως ταυτόσημες. Η πολιτική εμπειρία συνίσταται μέσα από την ώσμωση της διακριτής δημόσιας ταυτότητας που φέρουν τα δρώντα υποκείμενα. Ενώ, η σημασία της ελευθερίας έγκειται στο γεγονός της μη υποταγής σε κανέναν, με την κάθε οντότητα να μην αποτελεί ούτε υποκείμενο, αλλά ούτε και αντικείμενο κυριαρχίας. Και τα δύο αποτελούσαν συστατικά της δημόσιας ζωής της πόλεως, όπως η ίδια κάνει λόγο διαμέσου αναφορών στην ελληνική πραγματικότητα της κλασσικής Αθήνας. Από την άλλη πλευρά, η ιδιωτική σφαίρα

015

ΕΙΚ. 2 Hannah Arendt

εκφρασμένη στον χώρο του οίκου λειτουργούσε υπό καθεστώς ανισότητας με σχέσεις εξουσίας που εκπορεύονται από τη βία. Όπως αναφέρει, «*το χαρακτηριστικό γνώρισμα της σφαίρας του νοικοκυριού ήταν ότι οι άνθρωποι σ' αυτήν συμβίωναν επειδή τους ωθούσαν σ' αυτό οι χρείες και οι ανάγκες τους*».³ Με πρωτεύον μέλημά τους να είναι η επιβίωση, όλες οι δραστηριότητές τους κινούνται γύρω από αυτόν ακριβώς τον σκοπό, την αναγκαιότητα δηλαδή για τη διατήρηση της ζωής. Ως επακόλουθο, η ελευθερία εκλείπει, καθώς δεν μπορεί να υφίσταται σε ένα περιβάλλον αναγκαιότητας, χρίζοντάς την έτσι αποκλειστικό χαρακτηριστικό της πολιτικής σφαίρας. Εκεί εντοπίζεται και η κύρια διαφορά της σε σύγκριση με την ιδιωτική. «*Οτιδήποτε ήταν οικονομικό, σχετικό με την ζωή του ατόμου και την επιβίωση του είδους, ήταν μια μη πολιτική, μια οικιακή υπόθεση εξ ορισμού*»⁴, αντίληψη που έρχεται σε σύγκρουση με σύγχρονες φεμινιστικές θεωρίες που στην προσπάθειά τους να αναδιαμορφώσουν τον κλασικό διαχωρισμό μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου εισάγουν το σύνθημα «*το προσωπικό είναι πολιτικό*». Η διαχωριστική πρακτική μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, βασισμένη στο φύλο, αποτελεί ένα ζήτημα που έχει καταπιαστεί εντατικά από κινήματα φεμινιστικής προσέγγισης και σπουδές φύλου, αξιολογώντας τον ιδιωτικό χώρο ως πεδίο διακρίσεων και ανισοτήτων.

³ Arendt H. (1986), *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφρ. Λυκαρδόπουλος Γ., Ροζάνης Σ., Γνώση, Αθήνα, σελ. 49

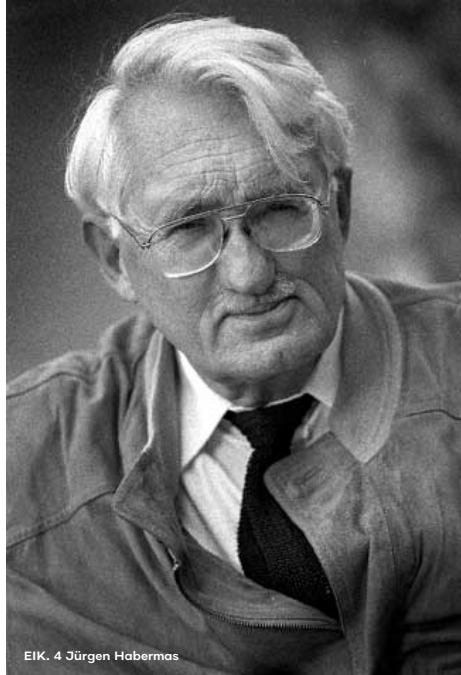
⁴ ό.π. σελ. 48

⁵ ό.π. σελ. 62

Περνώντας στην εποχή των νεωτερικών χρόνων, τα όρια μεταβάλλονται αισθητά. Η σύγχρονη εκδοχή της ιδιωτικότητας φαίνεται να εκλείπει του στερητικού της χαρακτήρα, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στην αρχαία εποχή. Ο άνθρωπος κλήθηκε να αντιδράσει στην σύγχρονη πραγματικότητα του καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης του αστικού περιβάλλοντος και της πολλαπλότητας των παραγωγικών και καταναλωτικών μέσων, στρέφοντας την προσοχή προς τον εσώτερο εαυτό του. Η πράξη αυτή σηματοδότησε την κοινωνική ανάδυση σε παραλληλία με την κατάσταση παρακμής κατά την οποία εισήχθη η μονάδα της οικογένειας, με την δεύτερη να αφομοιώνεται σε αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες.⁵ Η Arendt περιγράφει τη μεταλλαγή αυτή ως «*γένεση του κοινωνικού*». Η απόδοση χαρακτηριστικών στοιχείων κατ' αποκλειστικότητα της σφαίρας του οίκου στην κοινωνία είναι πλέον ευδιάκριτη, με την αποδιάρθρωση της οικογένειας να γίνεται αισθητή. Το κοινό συμφέρον δεν αποβλέπει πια σε υποθέσεις πολιτικής φύσεως, αλλά οικονομικής. Ο συγκερασμός που προκύπτει στις σχέσεις των ανθρώπων προς όφελος της κοινής οικονομίας χαρακτηρίζεται με την «έννοια της πολλότητας» από τη φιλόσοφο, κατά την οποία τονίζεται η σημασία της διακριτής ατομικής ταυτότητας. Προκειμένου να επιτευχθούν οι συλλογικές δραστηριότητες, οφείλουν να υπάρξουν πολλές και διαφορετικές προσωπικότητες οι οποίες θα δρουν με όρους ισότητας. Συνεπώς, είμαστε σε θέση να μιλάμε για επιβίωση στη δημόσια πλέον σφαίρα, που λειτουργεί με σεβασμό στην ιδιαιτερότητα και όχι σε εκείνη της ιδιωτικής όπως ισχυε στην αρχαιότητα. Η σημασία της πολιτικής για την ίδια άπτεται των ανταποδοτικών σχέσεων του συνόλου του κοινωνικού σώματος, το οποίο ενσωματώνει ποικίλες και ετερόκλητες μεταξύ του ταυτότητες, δίχως όμως να είναι σε θέση να αναγνωρίσει τις συγκρούσεις ανταγωνιστικού χαρακτήρα που πηγάζουν από αυτήν ακριβώς την έννοια της πολλαπλότητας για την οποία κάνει λόγο. Τα ατομικά συμφέροντα έχουν γίνει ζητήματα δημόσιας προβληματικής, ενώ οι οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την οικογένεια τώρα επηρεάζουν το κοινό όφελος και τη διοίκηση. Στο πλαίσιο αυτό, η δημόσια σφαίρα δεν αποτελεί μια ενιαία κοινότητα, καθώς οι ατομικότητες δεν συνδέονται αλληλέγγυα, μη επιδιώκοντας κοινούς στόχους. Σε αντίθετη κατεύθυνση κινείται η ιδιωτική σφαίρα όπου κατά τη νεωτερικότητα αναδεικνύεται ως ένας τόπος ασφάλειας και σταθερότητας για τον άνθρωπο, ενώ η πολιτική συνδέεται κυρίως με την απόκτηση οικονομικής επιφάνειας.

Για τον Γερμανό διανοητή Jürgen Habermas το πεδίο του δημόσιου χώρου αφήνει περιθώρια ανάπτυξης ενός πλαισίου έλλογης συναίνεσης. Επισημαίνει τις δομικές μετατροπές που υφίσταται η έννοια του δημόσιου χώρου κατά κύριο λόγο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά και ύστερα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επηρεαζόμενη από τις σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής. Αναφέρεται στον δημόσιο χώρο ως έναν τόπο ικανό να διαφυλάξει πρακτικές ορθολογικού διαλογισμού, την ίδια στιγμή που παρέχει ελευθερία πρόσβασης στους συμμετέχοντες χωρίς την εμπλοκή εξουσιαστικών μέσων. Σύμφωνα με τον ίδιο η δημόσια σφαίρα ξεπρόβαλε με τον ερχομό της αστικής κοινωνίας, η οποία αναπτύσσοντας νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και επικοινωνίας επέφερε

αυστηρή διάκριση μεταξύ του ιδιωτικού και του πολιτικού τομέα. Υποστηρίζει πως με τον καπιταλισμό ως κοινωνικό σύστημα να εδραιώνεται την περίοδο του 19^{ου} αιώνα, η δημόσια σφαίρα ακμάζει αισθητά. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε η μεταβολή της ταξικής σχέσης που επέφερε, ενώ «μετέτρεψε την τυπική νομική ιδότητα μεταξύ καπιταλιστών και μισθωτών εργατών σε σχέση υποταγής».⁶ Το κράτος αρχίζει να παρεμβαίνει στις υποθέσεις ιδιωτικής φύσεως, να οικειοποιείται τις δραστηριότητές τους προβαίνοντας σε αναθέσεις δημόσιου χαρακτήρα σε ιδιώτες. Πλέον κάνουμε λόγο για διάσπαση των κλασικών όρων ιδιωτικού δικαίου, καθώς το δημόσιο δίκαιο φτάνει στο σημείο να ιδιωτικοποιείται. Οι δημόσιες λειτουργίες καταπατούνται από ολοένα και περισσότερους ιδιωτικούς θεσμούς. Την ίδια στιγμή, ο Τύπος με την παρουσία του στη καθημερινή ζωή των πολιτών, αναδεικνύεται ως ένα ισχυρό μέσο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Αυτό επιφέρει μια νέα δυναμική στη σχέση κράτους-κοινωνίας, ενισχύοντας τη δημοκρατική νομιμοποίηση της κρατικής δραστηριότητας. Στο έργο του Habermas εξετάζεται επίσης και η πορεία εξέλιξης της οικογενειακής δομής από την παραδοσιακή έννοια που την εντάσσει σε αυτόνομη μονάδα, σε μια πιο συμβατική μορφή, όπου οι σχέσεις βασίζονται σε συμβόλαια. Το μοντέλο της πατριαρχικής πυρηνικής οικογένειας δεν αντιστοιχεί πλέον στην παραγωγική κοινότητα, παύει να είναι ο βασικός πυλώνας λειτουργίας της παραγωγικής διαδικασίας και αποκτά απόσταση από τις δραστηριότητες σχηματισμού κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η ιδιωτική αυτονομία να χάνεται.⁷ Η κρατική εξουσία εισβάλλει στη συμπεριφορά των ιδιωτών, μετατρέποντάς τους σε απλούς καταναλωτές. Επιπλέον, θέτει τα ΜΜΕ ως πηγή έκφρασης της δημόσιας σφαίρας, αφού πλέον είναι περισσότερο ένας χώρος διαφήμισης παρά ένα περιβάλλον ορθολογικού κριτικού διαλόγου. Οι νομοθέτες οργανώνουν εκδηλώσεις για τους εκλογείς τους, ενώ οι οργανώσεις ειδικού ενδιαφέροντος χρησιμοποιούν τον δημόσιο λόγο για να ενισχύσουν το κύρος των θέσεων τους, χωρίς ωστόσο να δημιουργούν γνήσιο δημόσιο διάλογο. Τα εμπορικά μέσα ενημέρωσης χρησιμοποιούνται με σκοπό να δημιουργήσουν τις κατάλληλες

EIK. 4 Jürgen Habermas

018

[6] Habermas J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Αναγνώστου Α., Νήσος, Αθήνα, σελ. 225

[7] ό.π. σελ. 233

[8] Calhoun C. (1992), 'Introduction: Habermas and the Public Sphere', στο *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge Mass., σελ. 24

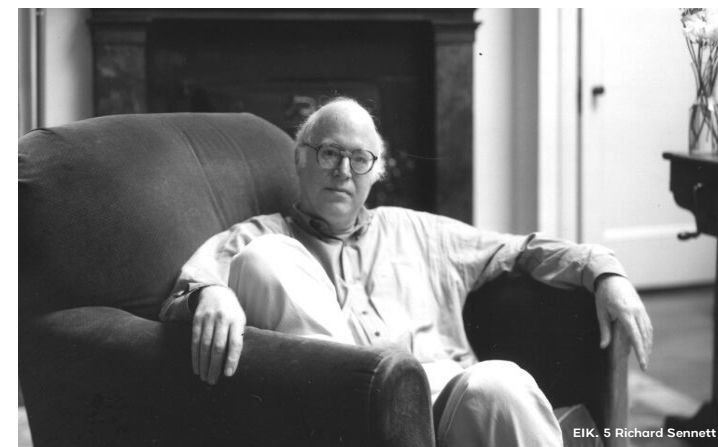
[9] Σέννερ Ρ. (1999), *Η τυραννία της οικειότητας – Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ. Μερτίκας Γ. Ν., Νεφέλη, Αθήνα, σελ. 15

[10] ό.π. σελ. 30

019

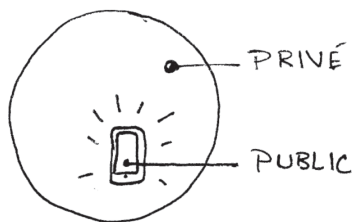
περιστάσεις όπου οι καταναλωτές να είναι σε θέση να ταυτιστούν με δημόσιες θέσεις ή προσωπικότητες άλλων. Όλα αυτά συνιστούν την επιστροφή ενός είδους αντιπροσωπευτικής δημοσιότητας, όπου το κοινό ανταποκρίνεται με χειροκροτήματα ή την αποφυγή χειροκροτημάτων, αντί για κριτικό διάλογο.⁸ Εκεί βασίζει και την παρακμή της δημόσιας σφαίρας, στη σύγχυσή της με τη δημοσιότητα και τη συνένωσή της από το κράτος.

Στη μελέτη του Richard Sennett ερευνάται η πορεία μετάβασης από τον 17^ο αιώνα κι έπειτα, από μια κοινωνία δημοσίου συμφέροντος σε εκείνη του ιδιωτικού, υποστηρίζοντας σθεναρά πως το προσωπικό είναι εκείνο το οποίο τοποθετείται πλέον σε υπερέχουσα θέση. Στην ερμηνεία του υποδεικνύει πώς η ανάδειξη της οικειότητας επιφέρει ανατροπές στη σχέση μεταξύ των δύο σφαιρών με το γεγονός αυτό να συντελεί στη μεταστροφή της ιδιωτικότητας από απλή διάσταση σε επικρατούσα δύναμη στον δημόσιο χώρο, οδηγώντας στη συρρίκνωση και την απομάκρυνση του τελευταίου. Είναι σε θέση να αναγνωρίσει μια αντιστοιχία μεταξύ της κρίσης της κοινωνίας των ρωμαϊκών χρόνων με εκείνη της σημερινής εποχής με κοινό παρονομαστή την παθητικότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τη δημόσια ζωή. Κατά τον ίδιο τρόπο που οι Ρωμαίοι προσαρμόστηκαν στα καθήκοντά της σε συμμόρφωση προς τους κανόνες της *res publica*, υπό το πρίσμα υποχρεωτικής εκτέλεσης τυποποιημένων ρόλων, έτσι και στον σύγχρονο κόσμο οι πολίτες συμμετέχουν «με πνεύμα υποτακτικής συναίνεσης»⁹ στις σχέσεις τους με το κράτος. Η απονεκρωμένη κατάσταση του δημόσιου χώρου, αντιλαμβανόμενος ως κενός, ως τόπος διάσχισης-μη άξιος παραμονής, ωθεί τη σφαίρα της οικειότητας να αναπτυχθεί και τους πολίτες να αποζητούν σε αυτόν τις εμπειρίες που έχουν στερηθεί. Ανάγει την κοινωνική απομόνωση που εντοπίζεται εντός των δημόσιων χώρων σε ζητήματα που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι γίνονται αντιληπτοί ο ένας από τον άλλο, δημιουργώντας ένα αίσθημα αποξένωσης. Κάνοντας αναφορά στη μορφολογική διάταξη των χώρων εργασίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, κατά την οποία οι ενδιάμεσοι τοίχοι στο εσωτερικό των γραφείων καταργούνται, αποδεικνύει πως η οικειοποίηση του χώρου εμποδίζεται, καθώς «από τη στιγμή που ο καθένας έχει τους άλλους υπό επιτήρηση, η κοινωνικότητα ελαττώνεται, η σιωπή γίνεται η αποκλειστική μορφή προστασίας».¹⁰

EIK. 5 Richard Sennett

Οι πολίτες του 18^{ου} αιώνα προσπάθησαν να καθορίσουν τι αποτελεί δημόσια ζωή και τι όχι, με μια διαχωριστική γραμμή που ουσιαστικά αποτελούσε τον κρίσιμο παράγοντα στη βάση του οποίου εξετάζονταν οι απαιτήσεις της ευγένειας, που εστιάζονταν στην έννοια της οικογένειας. Όρισαν τη δημόσια ζωή ως την εμπειρία που υπερβαίνει την κοινότητα της οικογένειας και των φίλων, εκδηλώνοντας ποικιλομορφία στη δημόσια σφαίρα, όπου πολυπληθείς ομάδες μοιραία αλληλεπιδρούν. Η συμπεριφορά του ατόμου στη δημόσια σφαίρα συνδέεται με την έννοια της κοινωνικότητας, καθώς προκειμένου να συνάδουν με τις κοινωνικές απαιτήσεις οικειοποιούνται συγκεκριμένες στάσεις συμπεριφοράς αλλά και εμφάνισης, ενώ την πραγματική προσωπικότητά τους την εκφράζουν στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Η ισορροπημένη σχέση του Διαφωτισμού μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ανατράπηκε με τον ερχομό του βιομηχανικού καπιταλιστικού συστήματος του 19^{ου} αιώνα που κατείχε κίνητρα για την επιβολή της ιδιωτικοποίησης. Κατά την περίοδο αυτή προκύπτει η υποτίμηση του δημόσιου τομέα, με την οικογένεια να απέχει όλο και περισσότερο από τις προσφερόμενες ποιότητες, κρίνοντας ανούσια την οποιαδήποτε επαφή. Ακόμη, άξιος συντελεστής μεταβολής της υλικής σύνθεσης του δημόσιου χώρου είναι τα μαζικά παραγόμενα είδη. Δημιουργήθηκε ένα πανομοιότυπο τοπίο τόσο υποκειμενικής εμφάνισης, όσο και χωρικής αντίληψης εν γένει. Ομοιογένεια από τον τρόπο ένδυσης των ατόμων, μέχρι το όλο βίωμα του δημόσιου χώρου. Τα διακριτά γνωρίσματα που συνιστούν την ατομικότητα συρρικνώνονται αισθητά. Η εκτόξευση της βιομηχανικής παραγωγής επέφερε ομοιομορφία στην ποιότητα του προϊόντος, παρήγαγε πλασματικές ανάγκες απόκτησης υλικών αγαθών κάθε είδους με εμμονικές τάσεις, κάτι που ο Marx θα χαρακτηρίσει ως «*φетиχισμό του εμπορεύματος*».¹¹ Με αυτόν τον τρόπο καταδεικνύεται η αμοιβαία επίδραση ανάμεσα σε καπιταλισμό και δημόσιο τομέα.

ΕΙΚ. 6 Louis-Olivier Brassard, απεικόνιση του ιδιωτικού χώρου (2020). Σύμφωνα με τον Habermas, ο δημόσιος χώρος ανοίγει ένα παράθυρο μέσα στον ιδιωτικό χώρο.

020

11 ό.π. σελ. 37

Σήμερα, υποστηρίζεται η εξέλιξη της ατομικής ταυτότητας μέσω προσωπικών συναντήσεων και στενών αλληλεπιδράσεων με άλλους, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις πραγματοποιούνται, αποκτούν αξιοπιστία και αυθεντικότητα όταν ανακλούν τις εσωτερικές ψυχολογικές διεργασίες κάθε ατόμου. Οι άνθρωποι επεδίωξαν να αποσυνδεθούν και να εξερευνήσουν τους ιδιωτικούς τόπους ύπαρξης, ειδικά στο πλαίσιο της οικογένειας, με σκοπό να εισαγάγουν κάποια δομή και οργάνωση στην αντίληψη της προσωπικότητάς τους. Η απροσωπία φαίνεται να διαμορφώνει ένα περιβάλλον απώλειας της ανθρώπινης διάστασης. Εντούτοις, η εναρμόνισή της με την κενότητα δημιουργεί αυτήν ακριβώς την κατάσταση απώλειας, ενώ οι άνθρωποι αντιδρώντας στον φόβο της κενότητας, ερμηνεύουν τον πολιτικό χώρο ως το πεδίο όπου θα εκφραστεί με ένταση η προσωπικότητα. Καταλήγουν έτσι να γίνονται παθητικοί θεατές μιας πολιτικής προσωπικότητας που προσφέρει για κατανάλωση τις προθέσεις και τα αισθήματά της, χωρίς ωστόσο να αποκαλύπτει τις πρακτικές της. Ο ναρκισσισμός ενεργοποιείται στις κοινωνικές σχέσεις, καθιστώντας καταστροφική την εμπειρία της αποκάλυψης συναισθημάτων στους άλλους, ενώ παράλληλα εμφανίζει συσχετίσεις με την αστική ανασύνθεση του 19^{ου} αιώνα, η οποία εμπλέκεται με την αναστάτωση του δημόσιου χώρου και τη σημερινή έλλειψη εμπιστοσύνης σε αυτόν. Ο φόβος της απροσωπίας επικρατεί στη σύγχρονη κοινωνία σηματοδοτώντας και το τέλος της δημόσιας ζωής.

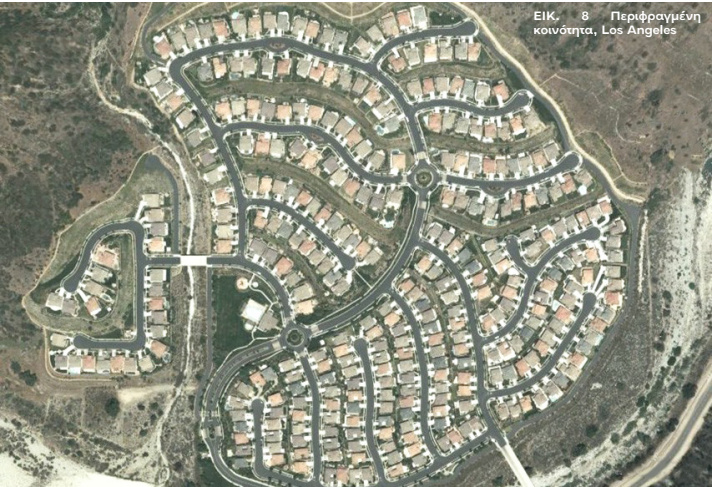
021

ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Ερμηνείες του δίπολου δημόσιο-ιδιωτικό στη σύγχρονη συνθήκη κάνουν λόγο για χωρικές ποιότητες των όρων που αποκαλύπτονται υπό μορφή δικαιώματος στην πρόσβαση. Χαρακτηριστική είναι η θεώρηση του Hertzberger, για τον οποίο τίθεται το ζήτημα της *προσπελασιμότητας* όταν φτάνουμε στο σημείο να χαρακτηρίσουμε έναν χώρο ως δημόσιο ή ιδιωτικό. Συγκεκριμένα, ταυτίζει την έννοια του *συλλογικού* με το *δημόσιο*, ενώ την έννοια του *ατομικού* με το *ιδιωτικό*.¹² Η χρήση ενός χώρου ή η ευθύνη επιμέλειάς του από τα υποκείμενα αποτελούν χαρακτηριστικά που τον υπάγουν σε διαβαθμισμένες διεκδικήσεις του. Οι εν λόγω διεκδικήσεις τείνουν να καταδεικνύουν τον ρόλο που η κάθε ατομικότητα καλείται να υπηρετήσει εντός του χωρικού πλαισίου.

Η μετάθεση των ορίων του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου γίνεται χωρικά αντιληπτή μέσα από τόπους που άλλοτε είχαν δημόσιο χαρακτήρα και ήταν προσβάσιμοι σε όλους, ενώ πλέον τείνουν να ιδιωτικοποιηθούν και να αποτελούν προνόμιο για λίγους, προνομιούχους της ελίτ. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου γειτονιές ή ακόμη και ολόκληρες πόλεις υπάγονται σε καθεστώς αυτόνομης διοίκησης και ελέγχου πρόσβασης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των «*gated communities*», των περιφραγμένων, δηλαδή, κοινοτήτων, μιας συνθήκης που επικαλείται προκλητικούς όρους όπως *αστική ευτυχία* και *παράδεισος*, συνθέτοντας ένα σύστημα μεταμοντέρνου τρόπου ζωής. Συντάσσονται υπό μορφή έγκλειστων γειτονιών, πλήρως περιφραγμένων, σχεδιασμένων από εταιρείες που δεν φέρουν δημόσιο χαρακτήρα και δρουν με κανόνες ιδιωτικού δικαίου, επιφέροντας την ιδιωτικοποίηση του αστικού χώρου. Οι αναδιατάξεις που υφίσταται επηρεάζουν την κατανομή των δημόσιων χώρων σε ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο, με τον ιδιωτικό τομέα να οικειοποιείται ολοένα και περισσότερο τα κέντρα μητροπολιτικών περιοχών, αναδεικνύοντας την ανάγκη διατήρησης αδιακόπτου επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Εικ. 8 Περιφραγμένη κοινότητα, Los Angeles

[1][2] Hertzberger H. (2002), *Μαθήματα για Σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα, σελ. 12

[1][3] Χατζησάββα Μ. (2021), Ο Δημόσιος χώρος στη συνθήκη της πανδημίας, στο *δι-αδικτυακό εργαστήριο: Covid-Mapping: To Πορτραίτο της πόλης σε συνθήκες κρίσης*

Σε σύγχρονες κοινωνίες, εμφανίζεται μείωση της κοινωνικής επαφής και έντονη έμφαση στην ατομικότητα, ενώ η ιδιωτικοποίηση της δημόσιας σφαίρας συμπληρώνεται από αποξένωση στην ιδιωτική ζωή. Ο δημόσιος χώρος, υπό την επίδραση αυτών των παραγόντων, χάνει τον προηγούμενο πολιτικό του χαρακτήρα.

Σε συνθήκες κρίσης, όπως η πανδημία, ο δημόσιος χώρος υφίσταται πολυάριθμες μεταβολές και προκλήσεις, καθώς περιορισμοί και μέτρα απομόνωσης επηρεάζουν τον τρόπο οικειοποίησής του, αναγκάζοντάς μας να αναπροσαρμόζουμε την κοινωνική μας αλληλεπίδραση. Παράλληλα, ο ρόλος του ως σύστημα κοινωνικής συνοχής και έκφρασης αναδεικνύεται με την εισαγωγή νέων προτύπων. Τα κλασσικά μοντέλα φυσικών πεδίων κοινωνικής δραστηριότητας αντικαθίστανται με τεχνολογικά μέσα, τα οποία αναλαμβάνουν τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής μέσω εικονικών συναντήσεων σε ένα μεγάλο εύρος από διαδικτυακές πλατφόρμες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, προκύπτει η αναδιαμόρφωση του δημόσιου χώρου με την ισχυροποίηση της δημόσιας ψηφιακής σφαίρας έτσι ώστε να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες της κοινότητας σε μια περίοδο κατά την οποία η ασφάλεια και η δημόσια υγεία βρίσκονται στο προσκήνιο.

Φυσικοί χώροι της πόλης, που άλλοτε θα πέρναγαν απαρατήρητοι από το βλέμμα των περαστικών, αναγνωρίστηκαν. Το αποτύπωμα που άφησε η κρίση της πανδημίας ξεπερνά το κοινό πλαίσιο γνωρισμάτων αναφορικά με τον φόβο προς το ξένο, εκδηλώνεται στον «*φόβο απέναντι στους πιθανούς φορείς του μολυσματικού ιού που πλέον συνδέεται, όχι μόνο με αρρώστια και θάνατο, αλλά με μια συνθήκη απόλυτης υπαρξιακής μοναξιάς*».¹³ Παρουσιάζεται μια δομική μεταβολή στην ιδιωτική διάσταση της ζωής, καθώς η άρθρωση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης τελεί υπό όρους σωματικής απουσίας, προκαλώντας αναστάτωση στις παραδοσιακές μορφές χωρικής συνύπαρξης.

Με αφορμή την πρόσφατη πανδημία του Covid-19 τα κράτη προέβησαν στη σύνταξη νέων πολιτικών διαχειρίσεων ως μέσο για τον έλεγχο της ζωής και του θανάτου διαμορφώνοντας τα πλαίσια μιας νέας υποκειμενικότητας. Θεσμικά πλαίσια υπουργικών αποφάσεων κρίθηκαν τα πλέον κατάλληλα για να ορίσουν το τοπίο της πόλης, το οποίο σταδιακά ερήμωσε. Αυτό που αναδεικνύεται μετά την κρίση αυτή δημιουργεί ένα υποκείμενο που είναι αόρατο, ψηφιακό, αποκρύπτοντας το οργανικό του σώμα πίσω από διάφορες τεχνολογικές επιφάνειες, «δεν έχει δέρμα, δεν μπορείς να το αγγίζεις, δεν έχει χέρια. Δεν ανταλλάσσει φυσικά αγαθά, ούτε αγγίζει νομίσματα, πληρώνει με πιστωτική κάρτα. Δεν έχει χείλη, δεν έχει γλώσσα. Δεν μιλάει απευθείας, αφήνει φωνητικό μήνυμα. Δεν συναντιέται με άλλους, ούτε συλλογικοποιείται. Είναι ριζικά ατομικό. Δεν έχει πρόσωπο, έχει μάσκα.» Το υποκείμενο καθίστανται ένας ψηφιακός καταναλωτής, ένας τηλε-παραγωγός δίχως φυσικό, απτό πρόσωπο, που κρύβεται πίσω από διάφορα προσωπεία όπως email, λογαριασμούς μέσω κοινωνικής δικτύωσης και τραπεζικούς, «γίνεται ένα ρίxel, μια πόρτα με ένα όνομα, μια διεύθυνση στην οποία μπορεί να στείλει τις παραγγελίες του το Amazon».¹⁴

Αυτή η νέα συνθήκη της κυριαρχίας του αισθήματος του φόβου για πιθανή συνάντηση με σώματα μολυσμένα έφερε αντιστροφή της δυναμικής των σχέσεων ιδιωτικού-δημόσιου, με το πρώτο να είναι συνώνυμο της ασφάλειας, ενώ το δεύτερο της απειλής. Η απομάκρυνση από τους χώρους συλλογικής συνύπαρξης προσέδωσε άλλη σημασία στον χώρο

¹⁵ Κουτσουμπός Λ. (2020), *Online/offline: Ο Δημόσιος Χώρος, οι Ψηφιακές Τεχνολογίες και η Αρχιτεκτονική Εκπαίδευση στον Καιρό της Πανδημίας*, στη διαδικτυακή ημερίδα: '60+60|ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ II - Η πρώτη εποχή διδασκαλίας της αρχιτεκτονικής από απόσταση

¹⁶ Μητρούλιας Γ. (2021), *Πόλη-Κατοικία: Το Νέο Ισόγειο*, στη διαδικτυακή συζήτηση για τις επιπτώσεις της πανδημίας COVID 19 στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο: Μετά την πανδημία COVID 19 Ti;

της ιδιωτικής οικίας, μετατρέποντάς την σε επικρατέστερο χώρο ανάπτυξης των κοινωνικών δράσεων, ο οποίος με τη σειρά του πέρασε στον ψηφιακό και απονέμοντάς του ισχύ των σφαίρας. Η προηγούμενη δυναμική της συγκέντρωσης σε δημόσιους χώρους υποκαθίσταται κυρίως από διαδικασίες που εκτυλίσσονται μέσω της τεχνολογίας. Πράγματι, η παρούσα πραγματικότητα επιβεβαιώνει ότι οι ψηφιακές τεχνολογίες έχουν σε μεγάλο βαθμό εξαλείψει την ανάγκη για φυσική κοινωνική παρουσία. Στις σύγχρονες «μιντιακές» κοινωνίες, η πολιτική συνδιαλλαγή συχνά δεν πραγματοποιείται μέσω της άμεσης συνύπαρξης στον ίδιο χώρο, αλλά προκύπτει ετεροχρονισμένα και ετεροχωρικά.¹⁵ Είμαστε σε θέση να μιλάμε για αναγκαστική διείσδυση των νέων προτύπων εργασίας, εκπαίδευσης, διαδικτυακών αγορών και ανθρωπίνης επικοινωνίας στην ιδιωτική ζωή. Εισήλθαν στον οικιακό χώρο, επηρεάζοντας τις πρακτικές του καθημερινού βίου, προσδίδοντας μια ρευστότητα στην σχηματοποίηση της ταυτότητάς του.

Ανακύπτει μια εκ νέου νοηματοδότηση της κατοικίας ως ο πιο ανθεκτικός παράγοντας της πόλης, είτε με την ενσωμάτωση όλων των υπόλοιπων χρήσεων σε αυτήν, είτε με την αποβολή τους σε μετατιθέμενο σημείο εντός του περιαστικού περιβάλλοντος. Προσεγγίζοντας το περιβάλλον της Ελλάδας και ειδικότερα της πόλης, διακρίνουμε τον χαρακτήρα που της έχει προσδώσει η τυπολογία καταστημάτων μικρής κλίμακας που καταλαμβάνει το ισόγειο των πολυκατοικιών, σκηνικό που την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αλλά και της πανδημίας αλλοιώθηκε καθώς οδηγήθηκαν σε κλείσιμο. Η ενδεχόμενη αντικατάσταση των εμπορικών αυτών χώρων με την μετατόπιση του αστικού διαμερίσματος στο επίπεδο του δρόμου (ως ραγδαίο σύμπτωμα της πρόσφατης βραχυχρόνιας μίσθωσης) θέτει ερωτήματα αναφορικά με την λειτουργία της κατοικίας ως μέσου συμβολής προς μια παραγωγική σχέση με το δημόσιο χώρο, επιδιώκοντας την εξωστρέφεια έναντι του αποκλεισμού του ιδιωτικού χώρου.¹⁶ Αφενός συντελεί στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής και σε μια πιο άμεση σχεσιακή αντίληψη ατόμου-κοινωνίας, αφετέρου αυτή η διείσδυση του δημόσιου μοιάζει να περιορίζει τον προσωπικό βίο. Την ίδια στιγμή που η στενή επαφή δημιουργεί τις συνθήκες για τη συμπερίληψη των ατόμων εντός μιας ευρύτερης κοινωνίας και τη λειτουργία τους ως ένα κοινό σύστημα, ο βαθμός ελευθερίας και προσωπικής έκφρασης καταστέλλεται.

¹⁴ Preciado P. B. (2020), *Μαθαίνοντας από τον ιό*, El País, <https://elpais.com/elpais/2020/03/27/>

1.2 ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ-ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ

Ο δημόσιος χώρος και η δημόσια σφαίρα εμφανίζουν άμεση συσχέτιση, φέρουν ωστόσο διαφορετικές ιδιότητες που οφείλουν να διερευνηθούν. Ο *δημόσιος χώρος* αφορά ένα υλικό πλαίσιο συλλογικής έκθεσης και συνάντησης, είναι μια κατηγορία χώρου και παρουσιάζεται ως το συγκεκριμένο πεδίο έκφρασης των δημόσιων λειτουργιών της πόλης. Φέρει ποικίλες, ετερόκλητες λειτουργίες και η νοηματοδότησή του διαφέρει, αναλόγως τις ανθρώπινες δράσεις που λαμβάνουν χώρα εντός του. Η εισαγωγή του όρου *δημόσια σφαίρα* οφείλει την ύπαρξή της στον Habermas, ο οποίος προβαίνει στη σχολαστική ανάλυσή του στο βιβλίο *The Structural Transformation of the Public Sphere* (1962) και νοείται ως το πεδίο συνδιαλλαγής, τη «*σφαίρα των ιδιωτών που απαρτίζουν ένα κοινό*».¹⁷

Η δημόσια σφαίρα χρονολογεί την εμφάνισή της τον 18^ο αιώνα με αφετηρία την Αγγλία και ύστερα επεκτείνεται σε Γαλλία και Γερμανία. Στη δημόσια σφαίρα τα άτομα παραμέριζαν τα προσωπικά τους οφέλη για να δεσμευτούν σε κοινωνικές υποθέσεις και να εμπλακούν σε ένα πλαίσιο συνδιαλλαγής ορθολογικού-κριτικού πολιτικού χαρακτήρα. Ξεπερνώντας εκτενώς τα στενά όρια του οικογενειακού κύκλου, τα άτομα μοιράζονται πλέον συλλογικά εμπειρίες και απόψεις που δημιουργούνται στο καθημερινό περιβάλλον της προσωπικής τους σφαίρας. Η συγκεκριμένη μορφή συνύπαρξης στη φιλελεύθερη δημόσια σφαίρα του Διαφωτισμού συναντάται στα πρώτα καφεενία και τα σαλόνια της εποχής. Τα κέντρα δηλαδή ενός αρχικά λογοτεχνικού και στη συνέχεια πολιτικού χώρου, όπου αναδύεται μια ισότιμη σχέση μεταξύ των διανοητών. Υποκείμενα της οικειοποίησης των πρακτικών αυτών στους συγκεκριμένους χώρους φαίνεται να είναι αποκλειστικά οι ετεροφυλόφιλοι αρσενικοί πολίτες, οι έχοντες το δικαίωμα να αποφασίζουν και να κρίνουν, αντιπροσωπεύοντας το σύνολο της κοινωνίας.

Κατά τη νεωτερική περίοδο, η δημόσια σφαίρα χαρακτηριζόταν από μια σαφή δομή, όπου τα μέσα ενημέρωσης ανέλαβαν τον κρίσιμο ρόλο της πηγής πληροφοριών. Εφημερίδες, τηλεόραση, ραδιόφωνο και κινηματογράφος συνέβαλαν στη μαζική απεύθυνση προς το κοινό, θέτοντας τις βάσεις για τη διαμόρφωση της δημόσιας συνείδησης. Σε αυτήν την περίοδο, η σχέση πομπού και δέκτη ήταν ξεκάθαρη, με τα μέσα ενημέρωσης να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στη μετάδοση πληροφοριών και ιδεών στο ευρύ κοινό. Η μετανεωτερική δημόσια σφαίρα, από την άλλη, σηματοδοτεί μια σημαντική εξέλιξη στα μέσα ενημέρωσης. Η ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών (διαδίκτυο, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πλατφόρμες περιεχομένου) επαναπροσδιορίζει τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη σχέση πομπού και δέκτη προκαλώντας την ασάφεια των ρόλων τους, καθώς δεν διακρίνονται πλέον με τον ίδιο ξεκάθαρο τρόπο.

17 Habermas J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Αναγνώστου Λ., Νήσος, Αθήνα, σελ. 83

026

EIK. 11 The Coffeehouse Mob, Edward Ward, Vulpes Britannicus (1710)

18 Χατζησάββα Δ. (2011), 'Δημόσιος χώρος - Δημόσια σφαίρα: Διαφορές, όρια και χωρικός σχεδιασμός', στο *PUBLIC SPACE, Δημόσιος χώρος... αναζητείται*, ΤΕΕ/ΤΚΜ, Cannot Not Design Publications, Θεσσαλονίκη, σελ. 23

027

Το κοινό έχει πλέον τη δυνατότητα να επιλέγει και να συμμετέχει πιο ενεργά στη διαμόρφωση του περιεχομένου που καταναλώνει, μεταβολή που υποδηλώνει τη διαμόρφωση μιας πιο δυναμικής και αμοιβαίας σχέσης μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών περιεχομένου.

Κατά τη δεκαετία του '80, ήρθαν στο προσκήνιο νέες ερμηνείες αναφορικά με τη δημόσια σφαίρα, οι οποίες επέφεραν καθοριστική εξέλιξη αλλάζοντας σημαντικά το τοπίο θεωρήσεων που μέχρι πρότινος είχε διαμορφωθεί από τον Habermas. Τίθενται προς προβληματισμό ζητήματα προσέγγισης διαμέσου κοινωνικών και φεμινιστικών θεωριών, αναδεικνύοντας προκλήσεις που σχετίζονται με την έννοια της ισότητας. Έμφυλες πτυχές πρόσβασης ανακύπτουν ως κεντρικό θέμα, ενώ η ιεραρχία παραμένει ένας παράγοντας που επηρεάζει τη διαμόρφωση των κοινωνικών δομών. Η ανάδειξη αυτών των ζητημάτων επιδιώκει να προβάλλει τις προκλήσεις και τις ανισότητες που υφίστανται λόγω φύλου, προκαλώντας αναζήτηση για πιθανές λύσεις και αλλαγές σε επίπεδο κοινωνικής πραγματικότητας.

Η Nancy Fraser προβαίνει στην κριτική ανάγνωση του έργου του Habermas εστιάζοντας σε μια σειρά αποκλεισμών που γεννάται από την δημόσια σφαίρα που περιγράφει. Υποστηρίζει, ότι λειτούργησε ως μέσο για την αυτοαντίληψη των αστών ανδρών όντας μέρος μιας οικουμενικής τάξης για τη δημιουργία ενός επικρατούντος χώρου που δύναται να επιβληθεί κοινωνικά και ως εκ τούτου τοποθετεί ζητήματα πρόσβασης και ιεραρχίας στον σχηματισμό της δημόσιας σφαίρας.¹⁸ Προτείνει την επανεξέταση του όρου με τη σημασιολογική ανάδειξή του σε διάφορα πεδία, όπως η πολιτική θεωρία και οι κοινωνικές σπουδές, ενώ εστιάζει στην ανάγκη αντίληψης της αστικής δημοκρατίας ως ένα χώρο ικανό να εξελιχθούν παράλληλα πολλαπλές σφαίρες. Η σημασία ύπαρξης αυτών των αντίπαλων κατευθύνσεων των σφαιρών έγκειται στο γεγονός ότι είναι αντιπροσωπευτικές διάφορων ενδιαφερόντων, απόψεων, κοινωνικών τάξεων και ομάδων, οι οποίες παρουσιάζουν διακριτό και συχνά εκτεταμένο εύρος εξουσίας, επιρροής και συμμετοχής στα δημόσια θέματα. Συμφωνεί με την Joan Landes, η οποία προβαίνει

στην επιχειρηματολογία ότι ο κύριος άξονας αποκλεισμού είναι το φύλο. Η Lapedes, που μελετά τη δημοκρατική δημόσια σφαίρα της Γαλλίας, εξετάζει τον τρόπο με τον οποίον διαμορφώθηκε σκοπίμως αντιτιθέμενη προς τα κατά τ' άλλα φιλικά προς τον γυναικείο πολιτισμό σαλόνια της που έφεραν ωστόσο μειονοτικούς χαρακτηρισμούς από τους δημοκράτες και τα στιγμάτισαν ως «τεχνητά», «θηλυπρεπή» και «αριστοκρατικά».¹⁹ Με αυτόν τον τρόπο, οι κατασκευές του αρσενικού φύλου ενσωματώθηκαν στην ίδια την έννοια της δημοκρατικής δημόσιας σφαίρας. Επιπλέον, η Fraser καταδεικνύει πως το πρόβλημα δεν είναι μόνο ότι ο Habermas εξιδανικεύει τη φιλελεύθερη δημόσια σφαίρα, αλλά και ότι αποτυγχάνει να εξετάσει άλλες, μη φιλελεύθερες, μη αστικές, ανταγωνιστικές δημόσιες σφαίρες «ή, ακριβώς επειδή αποτυγχάνει να εξετάσει αυτές τις άλλες δημόσιες σφαίρες, καταλήγει να την εξιδανικεύει».²⁰ Παρόμοιες αντιλήψεις εκφράζονται και από την θεωρητικό Jane Rendell, με την ίδια να εξετάζει το κατά πόσο η θεωρία του φύλου είναι σε θέση να εμπλουτίσει την κατανόηση της αρχιτεκτονικής των αρχών του 19ου αιώνα στη περιοχή του Λονδίνου. Κατά την ανάλυση των δημόσιων αστικών χώρων και των κοινωνικών ανταλλαγών που διαδραματίζονται εκεί, εστιάζει στις διαφορετικές κατηγορίες ατόμων που προβάλλονται ή εξαιρούνται από την έμφυλη σκοπιά στους χώρους αυτούς. Επισημαίνει την ύπαρξη ανδροκεντρικών χωρικών σχημάτων ως κυρίαρχα για την οικειοποίηση του δημόσιου χώρου.

Ενώ, λοιπόν, ο δημόσιος χώρος αποτελεί το υλικό πεδίο όπου διατυπώνονται οι συλλογικές αξίες μιας κοινότητας συμβάλλοντας στη συνεργασία των μελών της, η δημόσια σφαίρα συντελεί στην προώθηση των αρχών της δημοκρατίας, καθώς οι πολίτες εκφράζουν ελεύθερα τις απόψεις τους, συμμετέχουν σε δημόσιες συζητήσεις και ασκούν το δικαίωμά τους στην ελεύθερη έκφραση. Έτσι, η δημόσια σφαίρα καθίσταται βασικός παράγοντας που ενισχύει την ουσία της δημοκρατικής συμμετοχής και της πολιτικής συνείδησης στην κοινωνία.

[1] [9] Fraser N. (1990), 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', *Social Text*, Duke University Press, (25/26): 56-80

[2] [0] ό.π.

ΕΙΚ. 12 Η σύγχρονη μητρόπολη αποτελεί αστικό τοπίο.

1.3 ΕΜΠΛΟΚΗ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Η δημοκρατική δημόσια σφαίρα και χώρος παραμένουν αδύνατο να λειτουργήσουν ως μια πλήρως συμπεριληπτική κοινότητα. Εξ αρχής, εμπλέκει μια στρατηγική διάκρισης, η οποία εξαρτάται από στοιχεία αποκλεισμού. Άρα, η σύγκρουση, η διαίρεση και η αστάθεια δεν αφαιρούν από τη δημοκρατική δημόσια σφαίρα, αλλά, αντιθέτως, αποτελούν τους όρους ύπαρξής της.²¹ Η δημοκρατία διατηρείται μόνο όταν οι αποκλεισμοί αναγνωρίζονται και υπόκεινται σε αμφισβήτηση στο φάσμα της δημόσιας σφαίρας.

Σε αυτό το πλαίσιο, δημόσιες επιτελεστικές πρακτικές πεδίου αναδεικνύονται ως μέσα επικοινωνίας και δημιουργίας χώρου που εστιάζουν σε συγκεκριμένες διαλογικές διαδικασίες. Ενσωματωμένες στην καθημερινότητα, αντλούν θέματα από θεωρίες αμφισβήτησης των μαζικών προκαταλήψεων και του «αυτονόητου» της παράδοσης στην επιστήμη. Ενεργοποιούνται από τη συνεκτική σύνδεση γνώσης και βιωματικών προσεγγίσεων με αποτέλεσμα τη δημιουργία κοινών χώρων διαλόγου μεταξύ υποκειμένων, αντικειμένων και τόπων στο δημόσιο πεδίο.²² Η κατανόηση των αποκλεισμών αναδύονται ως ουσιαστικό στοιχείο για τη διατήρηση της δημοκρατικής δομής, καθώς κάθε προσπάθεια ιδιοποίησης του δημόσιου χώρου αντιμετωπίζεται ως απειλή για τη δημοκρατία. Οι συγκεντρώσεις ατόμων σε πεδίο δημόσιας διαλεκτικής λειτουργεί ως αντίσταση έναντι κοινωνικών μηχανισμών ελέγχου, παρέχοντας ένα πεδίο άμεσης και απρόβλεπτης εκφραστικότητας. Έρχεται να αντιδράσει έναντι των παρεμβάσεων που απειλούν την κοινωνική ελευθερία, δημιουργώντας έτσι ένα δυναμικό περιβάλλον όπου η ενεργός συμμετοχή αναδεικνύεται και ανταποκρίνεται έναντι της απειλής στην κοινωνική ανισότητα. Η έκθεση τέχνης δεν είναι απλώς μια συλλογή έργων, αλλά μια ευκαιρία για την ανάπτυξη κριτικού πνεύματος, ενθαρρύνοντας την ελεύθερη έκφραση και την ανταλλαγή ιδεών. Μέσα από αυτήν την δυναμική αλληλεπίδραση γίνεται περισσότερο από ένα απλό γεγονός, καθώς εξυψώνει την τέχνη σε μια πηγή έμπνευσης, αναζήτησης γνώσης και αφορμή για πολλαπλές αναγνώσεις του νοήματος των έργων.

Η διατήρηση της ανοικτής και πολυφωνικής φύσης της δημόσιας σφαίρας είναι κρίσιμη για την προαγωγή της συμμετοχής και της συζήτησης, καθώς και για τη διαφύλαξη των αρχών της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η έννοια της δημόσιας σφαίρας θέτει τη δημοκρατία εντός της κοινωνίας, αντιμετωπίζοντας την κρατική εξουσία. Καθώς ο δημόσιος χώρος σχετίζεται με την πολιτική λήψη αποφάσεων, τα δικαιώματα και την κοινωνική αποδοχή, αντιμετωπίζει προκλήσεις για τους δημιουργούς τέχνης, καθώς οι ίδιοι δυσκολεύονται να παραβλέψουν την

030

[2][1] Deutsche R. (1996), *Evictions: Art and Spatial Politics*, The MIT Press, Cambridge Mass., σελ. 289

[2][2] Ντάφλος Κ. (2015), *Επιτελεστικές πρακτικές τέχνης. Διαδικασίες συγκρότησης κοινών τόπων: δρόμια πρόσωπα*, Κάλλιτος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, σελ. 133

031

[2][3] Τοιάρα Σ. (2021), *Η επιμέλεια του βλέμματος: σύγχρονη τέχνη και επιμελητική πρακτική*, Νήσος, Αθήνα, σελ. 45

εκτόπιση κοινωνικών ομάδων από τους δημόσιους χώρους, παρά την περιγραφή τους ως προσβάσιμους. Επιπλέον, ο ορισμός της δημόσιας τέχνης δέχεται μετασχηματιστική επίδραση από τη δημόσια σφαίρα, καθώς δεν αρκείται στο να γίνει αντιληπτή ως ένα έργο που καταλαμβάνει φυσικούς χώρους, αλλά ως μια πρακτική που εμπλέκει ενεργά τους ανθρώπους σε πολιτικές συζητήσεις και πάλες. Κάθε τόπος, είτε δημόσιος είτε ιδιωτικός, μπορεί να διαμορφωθεί μέσω της δημόσιας τέχνης ως εργαλείο για τη δημιουργία ή αμφισβήτηση των αποκλεισμών του δημόσιου χώρου.

Η αξιοποίηση του δημόσιου χώρου από καλλιτέχνες ενδέχεται να αναδείξει ζητήματα αναφορικά με το δικαίωμα ορατότητας και της παρουσίας τους σε αυτόν, της δυνατότητας συμβολικής ταύτισης, καθώς και θεμάτων που αφορούν την προσβασιμότητα και τον σεβασμό προς τη διαφορετικότητα. Στη σύγχρονη συνθήκη, όπου η επικοινωνία αναπτύσσεται συχνά μέσω άυλων και εικονικών μέσων, η ενεργητική παρουσία του καλλιτέχνη στο δημόσιο πεδίο αναλαμβάνει τη μορφή μιας ζωντανής εκδήλωσης. Αυτή η

προσέγγιση ανατρέπει τις προϋποθέσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας, εφιστώντας την προσοχή στη φυσική έκφραση, με το ανθρώπινο σώμα να αναδεικνύεται ως το υλικό στοιχείο, ως την επικρατέστερη μορφή επικοινωνίας που φέρει ο άνθρωπος. Συγχρόνως, παρατηρείται μια τάση όπου η τεχνολογία προσπαθεί να αντικαταστήσει την παρουσία του ανθρώπου με έναν τρόπο διαμεσολάβησης, μέσω της δημιουργίας στημένων εικόνων.²³ Η καλλιτεχνική πρακτική της performance τοποθετείται ιστορικά στη δεκαετία του '70 όπου και αρχίζει να διαδίδεται στα καλλιτεχνικά περιβάλλοντα. Ξεφεύγει από τα μέχρι τότε πρότυπα τέχνης που τοποθετούν το καλλιτεχνικό δημιούργημα εντός ενός κτιριακού πλαισίου, δηλαδή σε αίθουσες μουσείων και γκαλερί, με το ίδιο να αποτελεί προϊόν εμπορευματοποίησης. Αντιθέτως, προτάσσει τον δημόσιο χαρακτήρα της τέχνης καλώντας τον οποιονδήποτε να συνδιαλλαγεί μαζί της, να αντιδράσει. Ως μια συμμετοχική πρακτική αποσκοπεί στην ενεργοποίηση του δημόσιου χώρου της πόλης, όπου και λαμβάνει χώρα, με κύριο χαρακτηριστικό της την εναντίωση σε πρότυπα καταναλωτισμού και διακρίσεων. Πρωθεί την εμπλοκή των ατόμων στη λειτουργία του δημόσιου χώρου, στην εκ νέου νοηματοδότησή του μέσα από πρακτικές που αντιτίθενται στην παθητική πραγματικότητα της σύγχρονης εποχής.

Τόσο η τέχνη όσο και το δημόσιο εκλαμβάνονται υπό το πρίσμα μιας κοινής σφαίρας, τάσσονται υπέρ του συγκοινωνιακού κόσμου της ατομικότητας, των αποκλίσεων και των συμφερόντων της. Σε αυτήν την περίπτωση η τοποθέτηση ενός έργου τέχνης στον δημόσιο χώρο, είτε αυτός πρόκειται για εγκατάσταση στο φυσικό περιβάλλον (πλατείες, δρόμοι κλπ.), είτε στο εικονικό (διαδίκτυο-μέσα κοινωνικής δικτύωσης), δρα ως εικόνα της καθολικής προσβασιμότητας. Αποτελεί μια ιδιωτική πρακτική που μεταφέρεται στο πεδίο του δημόσιου χώρου και παρεμβαίνει σε αυτό. Το ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται δεν είναι συγκεκριμένο, αλλά διαμορφώνεται εκείνη τη στιγμή, συνδιαλέγεται και παράγει πολιτικές δράσεις.²⁴ Συνεπώς, η δημόσια καλλιτεχνική πρακτική είναι σε θέση να λειτουργήσει ως μια πολιτική χειρονομία.

EIK. 14 Francis Alÿs, The Green Line (2004), δράση, Ιερουσαλήμ

Το 1995, ο Alÿs πραγματοποίησε μια δράση με τίτλο «Η Διαδρομή» στο Σάο Πάολο, κατά την οποία περπάτησε από μια γκαλερί, γύρω από την πόλη και στη συνέχεια επέστρεψε πίσω στη γκαλερί, αφήνοντας ένα ίχνος μπλε χρώματος που έσταζε από ένα ανοιχτό κουτί με βαφή. Η ίδια δράση επαναλήφθηκε το 2004 αυτήν τη φορά στην Ιερουσαλήμ. Χρησιμοποιώντας πράσινη βαφή, ο Alÿs περπάτησε κατά μήκος του ορίου ανακωχής, γνωστού ως «η πράσινη γραμμή», σχεδιασμένο σε ένα χάρτη από τον Moshe Dayan στο τέλος του πολέμου μεταξύ Ισραήλ και Ιορδανίας το 1948. Αυτό παρέμεινε και το όριο μέχρι τον Πόλεμο των Έξι Ημερών το 1967, μετά από τον οποίο το Ισραήλ κατέλαβε παλαιστινιακά εδάφη ανατολικά της γραμμής.

032

033

[2][4] Deutsche R. (2008). 'Αγοραφοβία', στο *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη*, Σταυρακάκης Γ. & Σταφυλάκης Κ. (επιμ.), μτφρ. Ηλιάδης Ν., Εκκρεμές, Αθήνα, σελ. 158

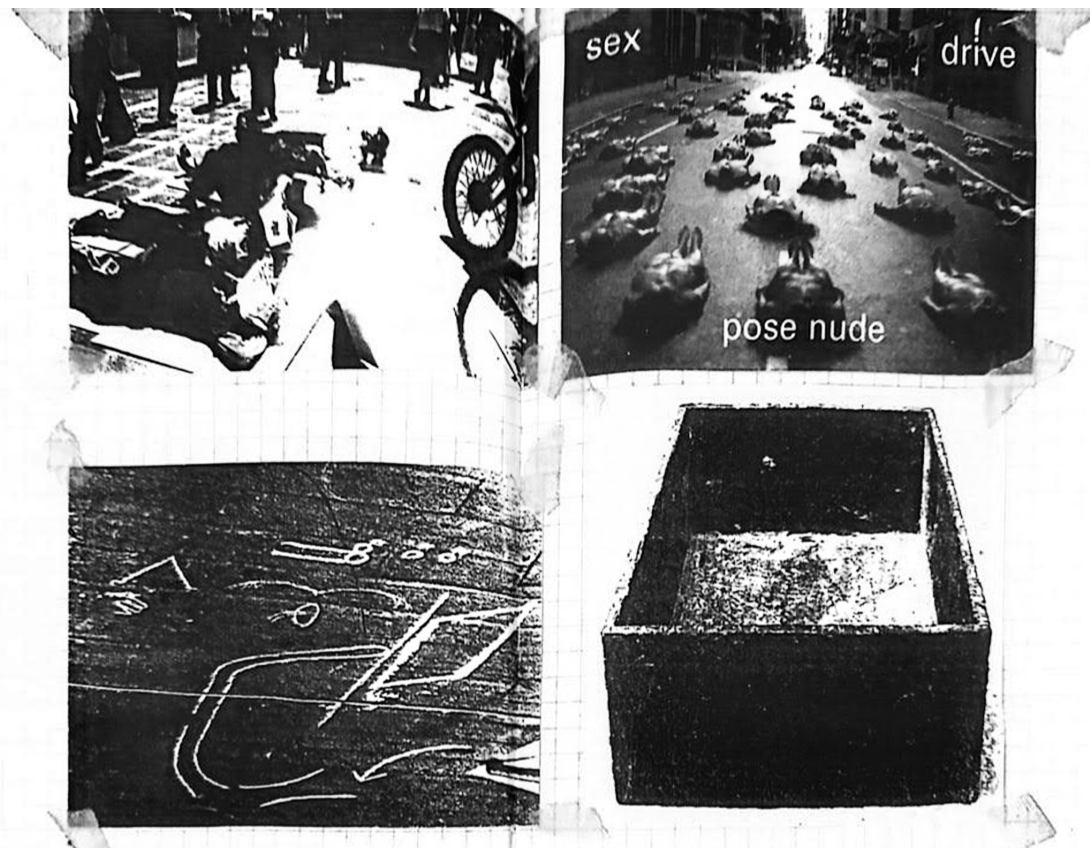
Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα που θέτει προβληματισμούς αναφορικά με τη δημοκρατική πρόσβαση στο πεδίο της τέχνης αποτελεί το γλυπτό έργο του Richard Serra με τίτλο *Tilted Arc*, το οποίο κατασκευάστηκε, εγκαταστάθηκε και στη συνέχεια καταστράφηκε από εκπροσώπους της κυβέρνησης στη Νέα Υόρκη τη δεκαετία του '90. Όλα άρχισαν όταν το 1981 η Γενική Διεύθυνση Υπηρεσιών των Ηνωμένων Πολιτειών ανέθεσε στον Serra τη δημιουργία μιας γλυπτικής εγκατάστασης και την τοποθέτησή της στην πλατεία μπροστά από το Ομοσπονδιακό Κτήριο Γραφείων Jacob K. Javits στο Lower Manhattan. Ο Serra επέλεξε την χρήση ενός γραμμικού λεπτού κομματιού από χάλυβα με μήκος 36,5 μ. και ύψος 3,6 μ., με μια ελαφριά κλίση, δημιουργώντας ένα κεκλιμένο επίπεδο. Ως αισθητική χειρονομία έφερε τον λακωνικό Μοντερνισμό στο προσκήνιο, εμπλουτίζοντας τον διάλογο περί υλικότητας, εφήμερου χαρακτήρα, της λογικής της site-specific τέχνης αλλά και την εμπλοκή της με τη δημόσια ζωή. Ωστόσο, για τους κατοίκους και εργαζόμενους περιμετρικά της πλατείας, ήταν αντιληπτό ως προσβολή, καθώς εμπόδιζε την κίνησή τους ανάμεσα στα κτίρια, έριχνε σκιά κατά τη διάρκεια του γεύματός τους και απέκλειε σημεία θέασης. Ως εκ τούτου μεγάλο μέρος πολιτών αποφάσισαν να κινηθούν νομικά με σκοπό την αφαίρεση του έργου τέχνης από την πλατεία, μια διαδικασία που κράτησε χρόνια. Ο αγώνας για το *Tilted Arc* δεν αντιπροσώπευε απλώς μια διαμάχη για ένα δημόσιο έργο τέχνης, αλλά αποτελούσε επίσης ένα μέρος της πάλης αναφορικά με το μέλλον του δημόσιου χώρου της πόλης. Το θέμα αφορούσε την ύπαρξη του δημόσιου χώρου, τη νομιμοποίηση των αξιών πάνω του και τον ρόλο της τέχνης και της αισθητικής εμπειρίας ως προς την διεύρυνση ή τον περιορισμό του συλλογισμού σχετικά με τα ζητήματα αυτά. Επιπλέον, αποτελούσε μια πρώτη προσέγγιση της στρατηγικής της λογοκρισίας ως πράξη αντίδρασης έναντι της απελευθέρωσης, που χρησιμοποιήθηκε από αντιδημοκρατικές δυνάμεις. Είναι με βάση αυτές τις ευρύτερες ανησυχίες που το δημόσιο θέαμα του διαλόγου για το *Tilted Arc* μπορεί να θεωρηθεί

τουλάχιστον ισάξιο με το ίδιο το έργο.²⁵
 Σε μια διαμάχη όπου η δημόσια τέχνη συγκρούστηκε με τον δημόσιο χώρο, όπου η κυβέρνηση εμφανίζεται ως υπερασπιστής του, αποκαλύπτεται η κρίσιμη σημασία και οι αντιφάσεις της για την ίδια την έννοια του δημόσιου χώρου. Η σύγκρουση αυτή αναδεικνύει το πεπρωμένο του δημόσιου χώρου και των δημοκρατικών πρακτικών, καθώς η κυβέρνηση προσπαθεί να δικαιολογήσει την παρέμβασή της. Η αντίσταση εναντίον της κριτικής τέχνης αναδεικνύεται ως πρόσχημα για την εφαρμογή αντιδημοκρατικών τάσεων, ενώ τονίζεται η σημασία του δημόσιου διαλόγου για τη διατήρηση της δημοκρατικής ζωής και της ύπαρξης πολλών αντιπροσωπευτικών απόψεων στον χώρο.

[2] [5] Horowitz
 G. M. (1996), 'Public
 Art/Public Space: The
 Spectacle of the Tilted
 Arc Controversy', *The
 Journal of Aesthetics
 and Art Criticism*, 54
 (1): 8-14

Η ομάδα αρχιτεκτονικής παρέμβασης *Αστικό Κενό* εφάρμοσε πλήθος δράσεων σε άμεση εμπλοκή με τον αστικό χώρο. Με αφετηρία το 1998 και αποτελούμενη από διαφόρων ειδών καλλιτέχνες στόχευε σε εφήμερες συμμετοχικές ενεργοποιήσεις χώρων. Στα πλαίσια των δράσεών της που συγκροτούνται από ποικίλες καθημερινές πρακτικές, όπως περιπατητικές διαδρομές περιπλάνησης, κινητοποιεί τους πολίτες να συμμετέχουν σε επιλεγμένες περιοχές της πόλης. Με αυτόν τον

ΕΙΚ. 17 Αστικό Κενό,
 δράση Πλάνητες (2007)

ΕΙΚ. 16 Richard Serra,
 Tilted Arc (1981)

Πάνω σε χάρτη αυτής της πόλης, το σώμα αναπαράγεται ως χαρτί.
 Μέσα στην πόλη που περνά και δεν προσέχει, κύρια διψά για προσοχή.
 Επιθυμεί όχι πλέον να προσέξει, επιθυμεί να απλωθεί.
 Να γέρει και να γερωθεί -ΧΧ

τρόπο, αλλάζει τα προκαθορισμένα πρότυπα χρήσης του αστικού περιβάλλοντος και μετασχηματίζει τα αστικά κενά, προβάλλοντας νέους τρόπους συσχέτισης μεταξύ των πολιτών και του δημόσιου χώρου. Τον Μάιο του 1999 η ομάδα θα παρουσιάσει το έργο «Πλάνητες. Κοίτα την πόλη από κάτω προς τα πάνω», με αφορμή την προσφυγική εγκατάσταση Κούρδων στην πλατεία Κουμουνδούρου. Στη διάρκεια της, άτομα θα τοποθετηθούν στην πλατεία Κλαυθμώνος σε όρθια και ξαπλωμένη στάση, επί του πεζοδρομίου της οδού Σταδίου. Ως πρακτική μιμείται την παραμονή σωμάτων στον δημόσιο χώρο με έναν τρόπο ανορθόδοξο, έναντι της στατικής ή περιπατητικής στάσης. Η αποκόλληση του βλέμματος από τα συνήθη σημεία θέασης στο επίπεδο του εδάφους και η κατεύθυνσή του προς τις γύρω πολυκατοικίες και τον ουρανό σχολιάζει το ανέστιο των προσφύγων και προκαλεί μια μεταστροφή των στερεοτυπικών ρόλων, ενώ θέτει το ζήτημα της αποκλίνουσας ανθρώπινης ενέργειας στον δημόσιο χώρο.²⁶ Αποτελεί επίκληση σε ένα διαφορετικό βίωμα του τόπου που αντιλαμβάνεται και αναδεικνύει την αποξένωση που υφίσταται η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

036

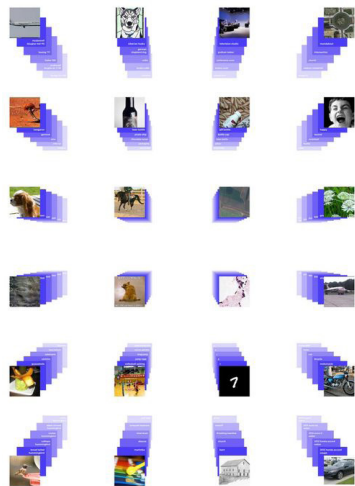
26 Συλλογικό
(2007), Αστικό Κενό:
Δράσεις 1998-2006,
Futura, Αθήνα, σελ. 65

Τα Σώμα τα τοποθετημένα στην πλατεία
προκαλούν τους περαστικούς
Τις ερωτήσεις της πόλης
Σταθαιούν τους ηχούς
Ανατρέπουν το άδειο βλάντ
Τα κουρδισμένα ανδρικήλα
Το άπορο πλάνος
αφήνουν | χυγ έω εώη της πόλης
βουν Χάρεη της Αθύνες
Το Σώμα ακήνητο
Ειλά αναρωιέται
απορίες
για των Αθύνες
για τους κατοίκους της
για αυτού που γουν
παράλλελα ρένοι στο τένο

1.4 ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΥΝΘΗΚΗ: ΦΥΣΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Απαιτούμενο πεδίο για την διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας αποτελούν τόσο οι εικονικοί, όσο και οι φυσικοί δημόσιοι χώροι. Η δημόσια σφαίρα αναφέρεται σε ένα κοινωνικό πεδίο όπου η ποικιλομορφία, η εμπειρία και οι διαπροσωπικές σχέσεις καθορίζουν την πραγματικότητα, ανεξαρτήτως της μορφής του. Εκεί υπόκειται και η διαφορά της σε σύγκριση με τον δημόσιο χώρο, με τον δεύτερο να χρειάζεται απαραίτητως ένα υλικό, σωματικό πεδίο που να του έχει αποδοθεί μια συγκεκριμένη μορφή. Ο χώρος του διαδικτύου θα ήταν εύλογο να πούμε ότι εμφανίζεται ως μια νέα μορφή έκφρασης της δημόσιας σφαίρας, χωρίς όμως να αποτελεί τον ακριβή ορισμό της. Και αυτό διότι περιλαμβάνει εν μέρη κάποια από τα χαρακτηριστικά της. Όσον αφορά το επίπεδο της αλληλεπίδρασης, αλλά και της ευρύτερης έκθεσης των πληροφοριών, αφορά παραλήπτες που ναι μεν δεν υφίστανται μια άμεση συσχέτιση μεταξύ τους, ωστόσο δεν παύουν να μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Στο μεγαλύτερο ποσοστό πρόκειται για άτομα με τα οποία η διάδραση γίνεται εκούσια και δεν τελεί υπό όρους φυσικής παρουσίας, όπως εκείνη πραγματοποιείται στην υλική διάσταση του δημόσιου χώρου. Η παράλληλη ύπαρξη πλεονεκτημάτων και περιορισμών στη ανώνυμη αυτή επικοινωνία αναδεικνύει την αμφιλεγόμενη φύση αυτής της δυναμικής. Αν και η ανωνυμία προωθεί την ανεμπόδιστη έκφραση, δίνοντας τη δυνατότητα σε άτομα να εκφράσουν απόψεις και συναισθήματα ελεύθερα, ταυτόχρονα επιφέρει κάποιο βαθμό απομάκρυνσης και αποστασιοποίησης. Η

ΕΙΚ. 19

[2][7] Kobayashi T., Ikeda K., Miyata K. (2006), 'Social capital online: Collective use of the Internet and reciprocity as lubricants of democracy', *Communication and Society*, 9 (5): 582-611

038

039

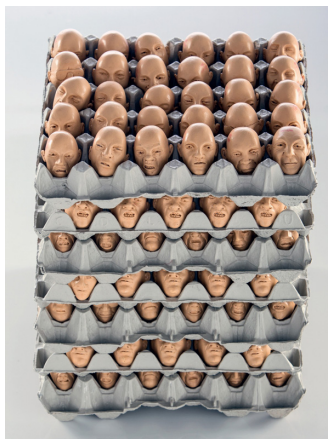

SOMEWHERE THE PUBLIC SPHERE
IS SITTING QUIETLY AT ITS DESK,
CLEARING ITS BROWSER HISTORY.

ΕΙΚ. 20 Jason Novak,
Eric Jarosinski (2014),
εικονογράφηση

έλλειψη προσωπικής εμπλοκής είναι ένας παράγοντας που, ενώ προστατεύει την ιδιωτικότητα, μπορεί να οδηγήσει σε ανεπαρκή κατανόηση και απόσταση ανάμεσα στους ανθρώπους. Επομένως, η ανωνυμία εκτελεί διπλό ρόλο, ανοίγοντας παράλληλα πεδίο ελεύθερης έκφρασης και διατηρώντας ένα ψηφιακό χάσμα μεταξύ των ατόμων. Τα ψηφιακά δίκτυα έχουν τη δυνατότητα να διαχειριστούν τη δημόσια σφαίρα μαζικά και στην πιο μύχια εσωτερικότητά μας και, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, να προάγουν μεγαλύτερη συμμετοχή στη δημόσια συζήτηση, κατόπιν αμοιβαίου ενδιαφέροντος για τον άλλο.²⁷

Με την εμπορευματοποίηση να έχει κατακλύσει τον πλανήτη, χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός και το χτισμένο περιβάλλον που κάποτε αποτελούσαν αναπαραστάσεις των πληθυσμιακών ομάδων και που όριζαν τη ιδιαίτερη μορφή της κοινωνίας, με τον καιρό εκλείπουν, με αποτέλεσμα η ανάπτυξη της ενικής ταυτότητας εντός του κοινωνικού πλαισίου να αποτρέπεται και να συντελεί σε ένα περιβάλλον ομοιογενές. Η ραγδαία απόσυρση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στον φυσικό κόσμο και η άνοδος του εικονικού από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα προσέφερε νέα πλαίσια και συμβάσεις ανήκειν σε συλλογικές οντότητες μεταλλάσσοντας την κοινωνική πραγματικότητα με την ανάδειξη νέων πεδίων δημόσιας συζήτησης. Το φυσικό περιβάλλον ομογενοποιείται και μαζί με εκείνο και τα άτομα που το οικειοποιούνται, γεγονός που δίνει ώθηση στο πεδίο του ψηφιακού να εξελιχθεί. Ο φυσικός χώρος φαίνεται ανεπαρκής και χωρίς ενδιαφέρον, καθώς οι άνθρωποι εκφράζονται περισσότερο στο διαδίκτυο, ενδεχομένως λόγω της αμεσότητας και της ευκολίας πρόσβασης. Η επιθυμία τους να συνδεόταν ιδιωτικά στο ψηφιακό ισοδύναμο του σαλονιού εντείνεται

ΕΙΚ. 21 Emanuele Gi-
annelli, *Homo sapiens*
(2014), ρητίνη 9 x 32 x
32 εκ.

Τα έργα του δημιουργούνται
μια ανθρωπότητα σε
συνεχή μετασχηματισμό,
που άλλοτε αποθεώνει
τη δυναμική της και
τις τεχνολογίες που
χρησιμοποιεί, ενώ
άλλες φορές τονίζει την
αυτοκαταστροφική της
τάση. Οι μορφές του
επιχειρούν να θέσουν
προβληματισμούς σε
σύγχρονες θεματικές τις
οποίες ο ίδιος εκπροσωπεί:
βλαστικά κύτταρα,
κλώνος, χειραγώγηση
του DNA, ομοφυλοφιλία,
ποικιλομορφία, διατροφή,
ηθικά όρια.

συνεχώς. Πώς το ετερογενές περιβάλλον
του εικονικού χώρου προκάλεσε το
ενδιαφέρον του χρήστη με αποτέλεσμα
να εκτίθεται ο ίδιος από επιλογή;
Πιθανόν, αυτή η εκούσια αποκάλυψη
πτυχών της προσωπικότητάς του να
απορρέει από τη δυνατότητα που του
παρέχεται λόγω της απόστασης, που
προσφέρει ευρύτερα πεδία ελευθερίας
στη συμπεριφορά. Καθώς η επικοινωνία
μέσω του διαδικτύου μπορεί να
ελαχιστοποιήσει την επίδραση της
φυσικής εμφάνισης και απόστασης,
άτομα με διαφορετικά χαρακτηριστικά
αλλά κοινά ενδιαφέροντα έχουν τη
δυνατότητα να συναντηθούν και να
συζητήσουν πολιτικά θέματα σε ένα
περιβάλλον ουδέτερο, όπως αυτό
των διαδικτυακών κοινοτήτων.²⁸ Η
αντιμετώπιση διαφορετικών ιδεών είναι
κρίσιμη για την ύπαρξη δημοκρατικής
πολιτικής, καθώς η σύγκρουση με
πεποιθήσεις διαφορετικές από τις
δικές μας επιτρέπει την αναθεώρηση
των μέχρι πρότινος διαμορφωμένων
προτιμήσεων ή απόψεων. Η συνεχώς
αυξανόμενη χρήση των μέσων
κοινωνικής δικτύωσης σε διεθνή
κλίμακα υπερβαίνει το προσωρινό
κύμα μιας μόδας, καθώς εδραιώνονται
ως ένα διαρκώς εξελισσόμενο
πολυπολιτισμικό φαινόμενο. Το
πλέον ελκυστικό χαρακτηριστικό
των εν λόγω πλατφορμών βασίζεται
στην εξατομικευμένη διαχείριση των
πληροφοριών, στην ελεύθερη βούληση
από την πλευρά των χρηστών για την
αναζήτηση και παροχή της πληροφορίας.

[2][8] McKenna
K. Y. A., Bargh, J.
A. (2000), 'Plan 9
from cyberspace: the
implication of the
Internet for personality
and social psychology',
*Personality and Social
Psychology Review*, (4):
57-75

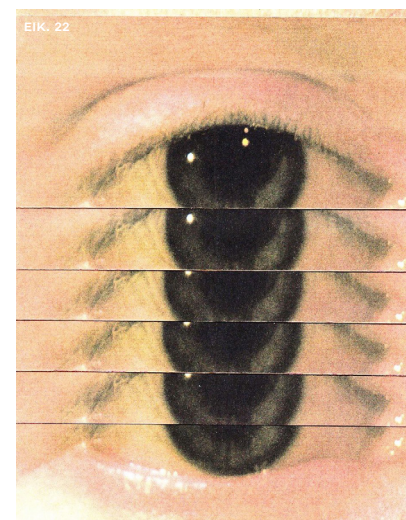
040

[2][9] Παπαχαρίση
Ζ. (2008), 'Η εικονική
σφαίρα 2.0: το δια-
δίκτυο και η δημόσια
σφαίρα', *Ζητήματα επι-
κοινωνίας*, (7): 8-26

[3][0] Διαμαντάκη
Κ. (2003), 'Κοινότητες
του διαδικτύου.
Μια ηλεκτρονική
δημόσια σφαίρα',
στο *Η Ψηφιακή
πρόκληση: ΜΜΕ και
δημοκρατία* (Εργασίες
Διεθνούς Συνεδρίου),
Παναγιωτοπούλου Ρ.
(επιμ.), Τυπικήτυπω /
Δαρδάνος, Αθήνα,
σελ.412-213

041

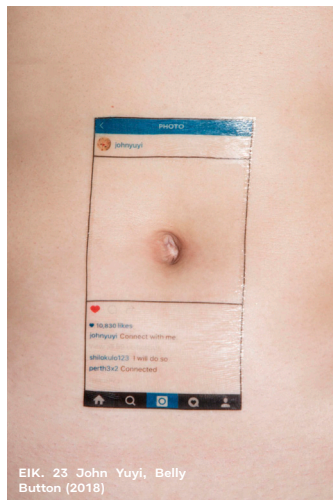
Η εξατομίκευση που προσφέρουν τα διαδικτυακά μέσα
συναρτάται των σύγχρονων πολιτικών και κοινωνικών
ρευμάτων που επικεντρώνονται στον ατομικισμό και την
προσωπική ανάδειξη.²⁹ Οι αξίες που σχετίζονται με την
ατομική έκφραση εστιάζουν στην ανάγκη για αυτονομία,
έλεγχο του περιβάλλοντος και αμφισβήτηση της εξουσίας,
ενώ παράλληλα δεν αντίκεινται στις δημοκρατικές
αξίες παρά τις τάσεις εγωκεντρισμού και ναρκισσισμού.
Ένα ακόμη ζήτημα που προκύπτει από την εκτεταμένη
παρουσία ενός πλήθους ετερόκλητων αντιλήψεων εντός
του διαδικτυακού χώρου είναι η πορώδης ιδιότητα που
προσδίδει στη δημοκρατική δομή. Η ελεύθερη διάρθρωση
του διαδικτύου και η δράση του ως μέσο στο πλαίσιο του
οποίου ενσωματώνονται όλες οι προηγούμενες τεχνολογίες
λόγου, εικόνας και ήχου, έχει δημιουργήσει ένα εκτενές,
πολυμορφικό φάσμα εκφράσεων, προερχόμενων από
διάφορες πτυχές, δημιουργώντας έτσι μια πρακτική
πολλαπλότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ψηφιακή σφαίρα
καθίσταται το επίκεντρο ποικιλομορφίας στο περιβάλλον
της μεταμοντέρνας καθημερινότητας.³⁰ Το παράδοξο της
υπόθεσης είναι ότι εισέρχεται σε δημόσιο χώρο συλλογικής

ΕΙΚ. 22

διαπραγμάτευσης (ψηφιακά, όμως, εκφρασμένο) από την ασφάλεια του ιδιωτικού του χώρου. Διαμορφώνοντας τη σκέψη και τη δράση του, ατομικά εντός αυτού του ιδιωτικού πλαισίου, την ίδια στιγμή που του παρέχεται η δυνατότητα από παρατηρητής να γίνει ενεργό μέλος συμμετέχοντας υπέρ της δημοκρατίας, ενισχύεται η ατομική του διάσταση. Αυτή η λειτουργία εκφράζει τη σύγχρονη ανάγκη του ατόμου για δυνατότητα ελέγχου ατομικής έκφρασης και βούλησης και με αυτόν τον τρόπο καλύπτει ενδότερες προσωπικές του επιθυμίες. Η εμφανής τροφοδότηση του «εγώ» ως αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας καταδεικνύει μια άμεση αντίληψη αποκάλυψης των εκφάνσεων της ατομικής προσωπικότητας, υποδηλώνοντας ταυτόχρονα μια προσπάθεια κάλυψης ορισμένων επιπέδων ανασφάλειας. Σε αυτήν την περίπτωση, η προτεραιότητα που αποδίδεται στην ατομικότητα ενδεχομένως να αντικατοπτρίζει επιθυμία για επιβεβαίωση και αναγνώριση από τους άλλους και όχι επιθυμία συνάντησης με το διαφορετικό.

042

ΕΙΚ. 23 John Yuyi, Belly Button (2018)

Εδώ οι άνθρωποι κινούνται όλη μέρα, φωνάζουν όλη μέρα. Είναι έξω όλη μέρα. Ζουν όλη μέρα ό,τι είναι να ζήσουν. Το ζουν εδώ έξω. Είναι ζωή η Αχαρνών.

Αντί να παραγγέλνουν από το e-food, παίρνουν ένα καρπούζι απ' τα βανάκια της Αχαρνών ή μια σακούλα πατάτες απ' τον δρόμο. Μπαίνουν σ' ένα από τα άπειρα και συνωστισμένα παντοπωλεία της περιοχής που μυρίζουν μπαχάρι κι ανθρώπινο δέρμα, ψωνίζουν, δεν χτίζουν πασαρέλα στα σούπερ μάρκετ. Εδώ οι άνθρωποι δεν προτιμούν την ασφάλεια και την ιδιωτικότητα του σπιτιού τους. Δεν προτιμούν να μοιραστούν το παχύλο εγώ τους μ' ένα ποστ στο Facebook. Προτιμούν να συνωστιστούν σ' ένα καφενείο, σ' ένα ναργιλάδικο, να φάνε σ' ένα ινδικό εστιατόριο. Όλα αυτά σέβονται την τσέπη τους. Κανένα ίχνος αισχροκέρδειας. Εδώ οι άνθρωποι προτιμούν να περπατούν στον δρόμο. Στη ζέστη. Στον καύσωνα. Το air condition δεν είναι αναγκαίο. Στην Αχαρνών οι άνθρωποι δεν είναι θιασώτες/χειροκροτητές/προσκείμενοι σ' εκδηλώσεις ευδαιμονικών θεαμάτων που τους προσφέρει ο πολιτισμός. Ο πολιτισμός τους είναι το παγκάκι, η πλατεία, ο καβγάς.

ΕΙΚ. 24 καίμενο του Τάκη Κατσιμπάνη. Ο κόσμος έξω: Δεσμοί στον δημόσιο χώρο της Αθήνας και η οικειοποίηση των ερεπίτων και των δρόμων

2

Στο αρχικό τμήμα του κεφαλαίου επιχειρείται ο καθορισμός της έννοιας της ταυτότητας εν γένει και αναζητούνται οι παράμετροι που την καθιστούν εννοιολογικά ουσιαστική και πολυδιάστατη. Με τη μέθοδο αυτή, επιδιώκεται η διαφυγή από την αφηρημένη εκφραστική της μορφή, προσφέροντας μια συνολικότερη κατανόηση του πώς διαμορφώνεται και εκφράζεται. Η πόλη εκδηλώνει ποικίλους τρόπους και μέσα για την απόκρυψη ή απομάκρυνση στο περιθώριο, των ετεροτήτων και όσων ξεφεύγουν από τα καθιερωμένα πρότυπα των κυρίαρχων κοινωνικών εμπειριών και ομάδων. Η ποικιλία των κοινωνικών χαρακτηριστικών ορίζει τις κατηγορίες αυτές, καθιστώντας την πόλη ένα πλαίσιο όπου εκδηλώνεται η τάση να εξομοιώνονται και να αποτελούν εξαίρεση όσοι αποκλίνουν. Ο χώρος αυτός, μέσω των μηχανισμών του, δημιουργεί περιοχές αόρατες για τη διαφορετικότητα, όπου ορισμένες ανθρώπινες ζωές παραμένουν συχνά αφανείς.

2.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ (ΕΜΦΥΛΗ, ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ)

Κατά την καθορισμένη έννοια του Erik Erikson, «*ταυτότητα είναι το σημείο τομής ανάμεσα στο τι θέλει κάποιο πρόσωπο να είναι και στο τι του επιτρέπει ο κόσμος να είναι*».³¹ Η ταυτότητα, συνδεόμενη με πτυχές όπως η καταγωγή, ο τόπος διαμονής, η γλώσσα, η εθνικότητα, το φύλο και η σεξουαλικότητα, υποστηρίζεται ότι εξελίσσεται προς μια όλο και πιο ευέλικτη κατεύθυνση. Αυτό συμβαίνει διότι ο κόσμος γίνεται πιο δεκτικός στην αποδοχή και σύσταση όλο και πιο πολλαπλών και διασπασμένων εμπειριών. Η αυξημένη ποικιλία και η ανοικτότητα στη διαφορετικότητα συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας πιο ευρείας και ευέλικτης αντίληψης της ταυτότητας, η οποία δεν περιορίζεται απαραίτητα από στερεότυπα ή παλαιότερες κοινωνικές δομές και κατηγοριοποιήσεις. Κριτικές θεωρίες εξετάζουν τη μορφή της ταυτότητας και τη σύνθεσή της διά μέσου διαπλοκής με άλλα υποκείμενα, θεωρώντας τα χαρακτηριστικά όπως φύλο, σεξουαλικότητα, ηλικία και εθνικότητα ως κατασκευασμένα, παρά φυσικά αφομοιωμένα.³² Η ετερότητα και η ταυτότητα φαίνεται να συνδέονται μέσω μιας σχέσης αμοιβαίου αποκλεισμού. Η σύσταση της ετερότητας αναδεικνύεται μέσω της σύγκρισης με την ταυτότητα που κρίνεται ουσιαστικός παράγοντας για τη μεταξύ τους διάκριση. Η σύγκριση αποτελεί το καίριο εργαλείο που ουσιαστικά συνδέει τον χαρακτήρα της μιας έννοιας με την άλλη, καθώς η ετερότητα είναι αντιληπτή ως ετερότητα ακριβώς επειδή παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά από την ταυτότητα.³³

[3][1] Σέννετ Ρ. (1999), *Η τυραννία της οικειότητας – Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ. Μερτίκας Γ. Ν., Νεφέλη, Αθήνα, σελ. 143

[3][2] Davidson I. (2007), *Ideas of Space in Contemporary Poetry*, Palgrave Macmillan, UK, σελ. 89

[3][3] Σταυρίδης Σ. (2010), *Μετεώροι χώροι της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 33

046

047

Ο χώρος που επιλέγουμε να ζούμε και να δραστηριοποιούμαστε δεν συνιστά ένα ουδέτερο πλαίσιο, αλλά μια ζωντανή οντότητα που ασκεί επιρροή στη ζωή μας, δημιουργεί αποκλεισμούς, οριοθετεί τη δράση και τη συμπεριφορά μας. Από το εσωτερικό περιβάλλον της κατοικίας έως τους δημόσιους χώρους της πόλης ο κάθε τόπος σχηματίζει το πλαίσιο των καθημερινών μας βιωμάτων. Είναι μέσα από αυτήν την αλληλεπίδραση με τον χώρο που η προσωπικότητά μας αποκτά χαρακτήρα, εμπνέεται, αντιδρά συναισθηματικά και θέτει όρια στις ενέργειές μας. Η αντίληψη του ανθρώπου για την πραγματικότητα αναδύεται μέσα από τις διακυμάνσεις της πράξης και της ομιλίας. Κάθε βιωμένη εμπειρία εκφράζεται μέσω αυτών των δύο βασικών εκφραστικών μέσων. Οι πράξεις αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αποκαλύπτει την ταυτότητά του στους όμοιούς του, ενώ παράλληλα γίνεται αποδέκτης ερεθισμάτων διαφορετικών ταυτοτήτων, βοηθώντας τον να διαμορφώσει τη δική του κατανόηση για τον κόσμο. Έτσι, η σύνθεση των πράξεων και των λόγων ρυθμίζει τον τρόπο με τον οποίο καθορίζεται ο χαρακτήρας του ατόμου.

Η αυστηρή διάκριση των συμπεριφορών και των στερεοτυπικών αναμονών μεταξύ ανδρών και γυναικών επισημαίνεται ως κυρίαρχη αντίληψη στην πλειονότητα των κοινωνικών δομών. Ο παρών διαχωρισμός προβάλλει την έννοια του δυαδικού χαρακτήρα των δύο φύλων, δηλαδή την ύπαρξη δύο βασικών κατηγοριών: αρσενικό και θηλυκό. Αυτό το δίπολο επιβάλλει στα άτομα να συμμορφώνονται προς συγκεκριμένες αντιλήψεις περί αρρενωπότητας ή θηλυκότητας, συνεπώς, υπάρχει μια καθοδήγηση ή κανονικοποίηση της συμπεριφοράς και των ρόλων που αναμένονται από άνδρες και γυναίκες

ΕΙΚ. 25

εντός αυτού του πλαισίου διαχωρισμού. Αν και η κοινή αντίληψη των ανθρώπων αντιμετωπίζει την κατηγοριοποίηση του φύλου στο δυαδικό αυτό πλαίσιο ως αυτονόητη και προφανής, η πραγματικότητα είναι πιο πολύπλοκη. Αυτό που θεωρούμε ως αποτέλεσμα φυσικής αντίληψης αποδεικνύεται ότι αποτελεί μια περίπλοκη και κοινωνική κατασκευή. Είναι ένα σύνθετο δημιούργημα, το οποίο αναδιαμορφώνει ορισμένα φυσικά χαρακτηριστικά μέσω των συναφών σχέσεων και του τρόπου που τα αντιλαμβανόμαστε.³⁴

Κρίσιμο ρόλο αποτέλεσε η θεωρία της Simone de Beauvoir, η οποία τοποθετεί το υποκείμενο εντός μιας υπαρξιακής ανάλυσης του μισογυνισμού που θεωρεί πως είναι εκ των προτέρων αρρενωπός, συγχέοντάς τον με το καθολικό. Αυτό το αρρενωπό υποκείμενο διαφοροποιείται από ένα θηλυκό «άλλο» που βρίσκεται έξω από τις νόρμες της προσωπικότητας, ενώ/και φέρει τον χαρακτηρισμό του «ιδιαιτέρου». Αυτή η διάκριση αναλύεται με την έννοια ότι το κυρίαρχο υποκείμενο, δηλαδή ο άνδρας, αντιπροσωπεύει το υπερβατικό, το διανοητικό. Μέσα σε αυτήν τη δυναμική, οι γυναίκες εμπίπτουν σε ρόλους υποτέλειας, ενώ οι άνδρες επιζητούν την υπεροχή και την ανεξαρτησία. Αυτή η κατάσταση εντάσσεται στο πλαίσιο του πατριαρχικού συστήματος φύλου, όπου η ανδρική ταυτότητα θεωρείται ως υποδειγματική και συνώνυμη της ανθρώπινης ιδιότητας, ενώ οι γυναίκες

[3][4] Wittig, M. (2006), 'Δεν γεννιέσαι γυναίκα', στο *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθανασίου Α. (επιμ.), μτφρ. Μαρκέτου Π., Μηλιώρη Μ., Τσεκένης Α., Νήσος, Αθήνα, σελ. 412

048

049

υφίστανται ως δευτερεύουσα υποκατηγορία, απορρίπτονται και χαρακτηρίζονται ως το «δεύτερο φύλο».³⁵ Ο ρόλος που η γυναίκα αναλαμβάνει στην κοινωνία δεν καθορίζεται από κανένα βιολογικό, ψυχικό ή οικονομικό πεπρωμένο. Είναι η συνολική κοινωνία που δημιουργεί αυτό το ενδιαμέσο «προϊόν» μεταξύ του άνδρα και του ευνούχου, το οποίο ονομάζεται θηλυκό.³⁶ Η θεωρητική της μελέτη προκάλεσε σύγχυση στις μέχρι τότε θεωρίες, ενώ συνέβαλε σημαντικά σε εκείνες του φεμινιστικού κινήματος σχετικά με το εάν οι γυναίκες έχουν πραγματικά κοινά χαρακτηριστικά, ή εάν η έννοια της «γυναίκας» αντιπροσωπεύει ιστορικές διαδικασίες κοινωνικής δόμησης και πολιτισμικής δράσης. Αυτές οι ιδέες άνοιξαν τον δρόμο για τη θεώρηση του φύλου ως μια κοινωνική κατασκευή.

Το κοινωνικό φύλο είναι οι πολιτισμικές σημασίες που λαμβάνει το βιολογικά διαφοροποιημένο σώμα σε άνδρα και γυναίκα μέσα σε μια δεδομένη κοινωνία. Δεν είναι κάτι δεδομένο, αλλά αντιθέτως αποτέλεσμα σύνθετων κοινωνικών σχέσεων που εδράζονται στις δομές της ανδρικής κυριαρχίας. Για την Judith Butler, στη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, ακόμη κι όταν το κοινωνικό φύλο λαμβάνεται ως κοινωνικά κατασκευασμένο, υποβόσκει η «πίστη σε μια μιμητική σχέση του κοινωνικού φύλου με το βιολογικό», όπου «το κοινωνικό φύλο αντικατοπτρίζει το βιολογικό». Η κατασκευή που λέγεται «βιολογικό φύλο» είναι εξίσου πολιτισμικά κατασκευασμένη όσο και το κοινωνικό φύλο, το βιολογικό είναι κοινωνικά έμφυλη κατηγορία.

[3][5] Αθανασίου Α. (2006), 'Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»', στο *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα, σελ. 19

[3][6] Beauvoir S. (2011), *The Second Sex*, μτφρ. Bordie C. & Malenauy-Chevallier S., Vintage Books, Νέα Υόρκη, σελ. 283

Επηρεασμένη από την Beauvoir, η Butler προβαίνει σε αμφισβήτηση του διαχωρισμού μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, ενώ υποστηρίζει ότι το κοινωνικό αντικατοπτρίζει το βιολογικό. Οι έμφυλοι κανόνες «θεσπίζουν και διατηρούν σχέσεις συνοχής και συνέχειας» ανάμεσα στο βιολογικό φύλο και το κοινωνικό φύλο. Βασική της θεώρηση είναι ότι η κοινωνία απαιτεί την ένταξη της έμφυλης και σεξουαλικής ταυτότητας εντός κάποιων αυστηρά καθορισμένων πλαισίων. Εξετάζει τη σύσταση του φύλου διαμέσου της εκτέλεσης συγκεκριμένων σωματικών πρακτικών που έχουν οριστεί σύμφωνα με ετεροφυλόφιλα πρότυπα, λειτουργία την οποία ορίζει με τον όρο «επιτελεστικότητα».

Με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύει την κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένη μορφή του φύλου και η ταυτόσή του με έναν ρόλο, με μια ψευδή δημιουργία, μια ταυτότητα διαμορφωμένη με βάση τις επαναλαμβανόμενες πράξεις, κινήσεις και συμπεριφορές του σώματος. Η υπόστασή του φύλου φαίνεται ως αποτέλεσμα μιας υποτιθέμενης έμφυλης εσωτερικότητας, αλλά ουσιαστικά προκύπτει ως ψευδαίσθηση, δημιουργούμενη από τον δημόσιο και κοινωνικό λόγο.³⁷ Η κοινωνική ταυτότητα αποτελεί μια σύνθεση των χαρακτηριστικών, των ρόλων και των αξιών που αποδίδονται σε ένα άτομο από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Παρόλες τις προσπάθειες ενός ατόμου να αποσυνδεθεί ή να αποποιηθεί ορισμένων πτυχών της κοινωνικής ταυτότητάς του, η ενσωμάτωσή του σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες είναι σχεδόν αναπόφευκτη. Αν και υπάρχει πάντα η δυνατότητα έκφρασης της ατομικής ταυτότητας, η επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος παραμένει ισχυρή, καθώς του επιβάλλει συγκεκριμένους ρόλους και προσδοκίες.

EIK. 27 Judith Butler

[3][7] Butler J. (2009), *Αναταραχή φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Σπυροπούλου Χ. (επιμ.), μτφρ. Καραμπελάς Γ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 178

EIK. 28

“Masculine”

Το ζήτημα του κοινωνικού φύλου έχει αναλυθεί μέσω δύο διαφορετικών προσεγγίσεων: από τη μια, τις ευρέως νοούμενες συμβολικές προσεγγίσεις που εκδηλώνουν το φύλο ως πολιτιστική και κοινωνική κατασκευή, και από την άλλη, τις μαρξιστικές προσεγγίσεις που το αντιλαμβάνονται ως κοινωνική σχέση.³⁸

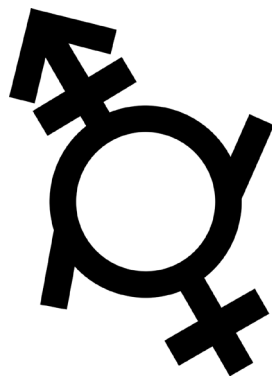
Σύμφωνα με την πρώτη αντίληψη, λοιπόν, προκύπτουν αναλύσεις οι οποίες εξετάζουν τις πολιτισμικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις με την έννοια της πολιτισμικής κατασκευής του φύλου και το αντιλαμβάνονται ως σύμβολο, μια συμβολική κατηγορία που διαφοροποιεί το αρσενικό και το θηλυκό, οργανώνοντας τις κατηγορίες «άνδρες» και «γυναίκες» και συμβάλλοντας στην ιεραρχία των κοινωνικών σχέσεων. Ως σύμβολο, αλληλοεπιδρά με άλλες κατηγοριοποιήσεις στο ευρύτερο πλαίσιο μιας ιδεολογίας του φύλου, αποκαλύπτοντας πολλαπλές σημασίες μέσα από την ανάλυση της συμβολικής λογικής και τις διάφορες μορφές της κοινωνικής ζωής.³⁹ Οι πραγματικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, που ανακύπτουν σε κοινωνικά πλαίσια, αναπαρίστανται συμβολικά και δημιουργούν στερεότυπα. Αυτά τα στερεότυπα, εκμεταλλευόμενα στρατηγικά από αμφότερα τα φύλα, συντελούν στη διαμόρφωση της κοινωνικής δυναμικής και προωθούν τον αποκλεισμό των γυναικών από ορισμένες δραστηριότητες. Η στρατηγική χρήση στερεοτύπων, ενισχύει πρακτικά τον αποκλεισμό τους από διάφορες κοινωνικές πρακτικές.

Η δεύτερη προσέγγιση επικεντρώνεται στην έμφυλη διαφορά ως προϊόν κοινωνικών σχέσεων. Το φύλο θεωρείται κυρίαρχη αρχή βάσει της οποίας δομούνται τυπικές πολιτισμικές παραδοχές, αναδύεται ως κοινωνική διάκριση και ανισότητα που πηγάζει από ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις και υφιστάμενες ιδεολογίες. Θεώρηση που επιβεβαιώνει την αντίληψη του φύλου από την οπτική των ανισοτήτων που δημιουργεί στο πλαίσιο της κοινωνικής ιεραρχίας.

[3][8] Moore L. J., Clarke A. E. (1995), 'Clitoral Conventions and Transgressions: Graphic Representations in Anatomy Texts, c. 1900-1991', *Feminist Studies*, 21 (2): 255-301

[3][9] Strathem M. (1994), 'Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen', στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Ortner S. B., Μπακαλάκη Α. (επιμ.), μτφρ. Λυκιαρδόπουλου Α., Μπακαλάκη Α., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 109-183

Η εμφάνιση των Σπουδών Φύλου τη δεκαετία του '70 με αφετηρία τις Η.Π.Α. έθεσε τις βάσεις προκειμένου να αναγνωριστεί ο κοινωνικά διαμορφωμένος χαρακτήρας του φύλου, ενώ την ίδια περίοδο ο ψυχαναλυτής Robert Stoller εισήγαγε την έννοια του «γένους» (gender) στη ψυχαναλυτική βιβλιογραφία σε μια προσπάθεια απόδειξης ότι το αίσθημα του γένους του παιδιού, δηλαδή η αντίληψη της σεξουαλικής του ταυτότητας, διαμορφώνεται σε εξαιρετικά νεαρή ηλικία και ενδέχεται να διαφέρει από το ανατομικό του φύλο (sex).⁴⁰ Με αυτόν τον τρόπο, επισημαίνεται η σύνθετη διαδικασία κατανόησης του φύλου, οι περίπλοκες επιδράσεις που δέχεται η ατομική συνείδηση, υπογραμμίζοντας τη σημασία της κοινωνικής του κατασκευής. Στα φεμινιστικά γραπτά μεταξύ <60 και <70, η έννοια του φύλου ως σεξουαλική διαφορά, συνεπαγόμενη της διάκρισης γυναίκας-άντρα και θηλυκού-αρσενικού, κατείχε κεντρική θέση υποστηρίζοντας παρεμβάσεις σε επιστημολογίες και πολιτισμικές πρακτικές. Ωστόσο, η έννοια αυτή, με την εστίασή της στο σεξουαλικό θεωρείται πλέον περιοριστική για τη φεμινιστική σκέψη, καθώς ορισμένες παράγωγες έννοιες, όπως η γυναικεία κουλτούρα και η μητρότητα, αντιλαμβάνονται ως μια μορφή καθήκοντος. Το κοινωνικό φύλο, καθώς και η σεξουαλικότητα, δεν αποτελεί προϊόν εγγενούς χαρακτηρισμού του σώματος ή της φύσης των ανθρώπινων οντοτήτων, αντιθέτως, αντιπροσωπεύει το συνολικό αποτύπωμα που επιφέρει στο σώμα, στη συμπεριφορά και στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις.⁴¹

ΕΙΚ. 29

052

[4][0] Χατζηγιάννη Τ. (2018), Επιχείρημα του 12ου Συνεδρίου της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας με θέμα: Φύλο, Γένος, *Αμφιφυλίες*, Αθήνα, 23-25 Νοεμβρίου

[4][1] De Lauretis T. (2021), 'Η τεχνολογία του φύλου', στο *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*, Καραμπά Ε. & Λυκουριώτη Ί. (επιμ.), μτφρ. Κατράνου Δ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μίσουν και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο. Βόλος, σελ. 277

053

[4][2] Beasley C. (1999), *What is Feminism anyway? Understanding contemporary feminist thought*, Allen & Unwin, Αυστραλία, σελ. 51-52

Ο φιλελεύθερος φεμινισμός εστιάζει στην αναζήτηση ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών εστιάζοντας στη δημόσια παρουσία και τις νομικές, πολιτικές μεταρρυθμίσεις που απαιτούνται για την εξάλειψη των ανισοτήτων. Κεντρικό σημείο αποτελεί η προσπάθεια επίτευξης της αυτονομίας του ατόμου μέσω εξωτερικών περιορισμών και η ελευθερία από κοινωνικούς παράγοντες. Προτείνει κοινωνικές αναδιατάξεις που αποσκοπούν στη διασφάλιση της ισότητας των φύλων, καθώς δεν αντιμετωπίζει τα δύο φύλα ως αντίπαλα.⁴²

Η μεταδομική σκέψη ανέτρεψε τη μέχρι πρότινος διαμορφωμένη έννοια της ταυτότητας από ένα ενιαίο σύνολο αρχών, πεποιθήσεων και ρόλων, σε μία έννοια ρευστή. Η υποκειμενικότητα πλέον δεν θεωρείται σταθερή, αλλά ως κατασκευή που προκύπτει από κοινωνικούς, πολιτιστικούς και ιστορικούς παράγοντες. Αυτή η αλλαγή οφείλεται σε νέα κατανόηση των περιορισμών της λογικής και της επιστήμης και στην προσπάθεια κατανόησης

ΕΙΚ. 30 Bryce Anderson, αυτοπροσωπογραφία (2020)

της πολύπλοκης διαμόρφωσης των κοινωνικών και πολιτισμικών ταυτίσεων και ταυτοποιήσεων. Ο Jacques Lacan, πρωτοπόρος της μεταδομικής σκέψης, ανέπτυξε μια ριζοσπαστική θεώρηση, εστιάζοντας στη γλώσσα για την κατανόηση του ψυχικού κόσμου. Σύμφωνα με τον ίδιο, το ανθρώπινο ασυνείδητο είναι δομημένο όπως η γλώσσα υπονοώντας, έτσι, ότι η γλώσσα εκδηλώνεται και στο υποσυνείδητο.⁴³ Οι εννοούμενοι όροι «άντρας» και «γυναίκα» ως αποτέλεσμα γλωσσικής κατασκευής αντιμετωπίζονται από τον Lacan ως μη σταθερές και ομοιογενείς κατηγορίες, καθώς η υποκειμενικότητα κάθε γυναίκας και κάθε άντρα είναι μοναδική και διαρκώς εξελισσόμενη.

Συναφής με την εν λόγω θέση είναι και η θεωρία της αποδόμησης του Jacques Derrida αναφορικά με τις έννοιες των διπόλων, κατά την οποία υποστηρίζει ότι το νόημα δύο ίδιων λέξεων αποκτάται διαμέσου της σχέσης τους με άλλες λέξεις και ότι η ερμηνεία τους εξαρτάται από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο κάθε εποχής. Αντιτίθεται σε δυαδικές έννοιες, όπως άντρας/γυναίκα, θεωρώντας τις κατασκευασμένες ιεραρχικά, ενώ για τον ίδιο οι έννοιες ανδρισμός και θηλυκότητα αποκτούν νόημα μέσα από την πολύπλοκη αλληλεπίδρασή τους και με άλλες έννοιες και εμπειρίες πέρα από τις βιολογικές.⁴⁴

ΕΙΚ. 31

[4][3] Buday M. (2023), 'Philosophical (Re)Construction of Postmodern Identity through the Teachings of Lacan, Heidegger and Plato', *FILOZOFIA*, 78 (6): 429-443

[4][4] Bryson V. (2005), *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*, μτφρ. Πανάγου Ε., Μεταίχμιο, Αθήνα, σελ. 364

054

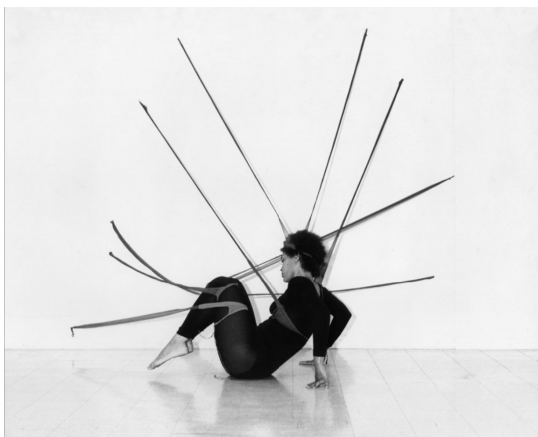
055

ΕΙΚ. 32

2.2 Η ΕΜΦΥΛΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Οι βάσεις για μια έμφυλη οπτική στη μελέτη της πόλης τέθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του '70 από τη στιγμή που φεμινίστριες ερευνήτριες αναλύοντας τα στερεότυπα του φύλου ανέδειξαν την απουσία των γυναικών στον αστικό χώρο. Έκτοτε εμφανίζονται πολλαπλές κατευθύνσεις και διαπολιτισμικά πεδία έρευνας σε τοπικό και διεθνές πεδίο. Η ανάλυση της πόλης διαμέσου της διάστασης του φύλου αποκτά μείζονα σημασία ανοίγοντας τον δρόμο για την κατανόηση των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους το φύλο διαπλέκεται και επηρεάζει την αστική εμπειρία αλλά και επηρεάζεται από αυτήν. Με αυτόν τον τρόπο η αστική μελέτη εμπλουτίζεται, καθιστώντας δυνατή την κατανόηση των πολυποίκιλων πτυχών των σχέσεων, ενώ παράλληλα αναδεικνύει τη σημασία της πολιτισμικής διαφορετικότητας και του φύλου στη διαμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος. Παρά τη σημασία τους περί της διαλεκτικής σχέσης φύλου και χώρου, οι μελέτες ανθρωπογεωγραφίας συχνά παραμένουν σιωπηλές σχετικά με τον τρόπο αναπαράστασής τους με ελάχιστα να είναι τα έργα που συζητούν εκτενώς τη διαπραγμάτευση της περίπλοκης σχέσης μεταξύ ταυτοτήτων και αστικών χώρων.⁴⁵ Η δημιουργία συνδέσεων μεταξύ των χώρων που καταλαμβάνουν οι γυναίκες και της κοινωνικής τους θέσης σχετίζεται με το έργο φεμινιστών γεωγράφων, όπως η Liz Bondi, η Doreen Massey, η Linda McDowell και η Gillian Rose, με τις ίδιες να υποστηρίζουν ότι ο χώρος δεν είναι μόνο αποτέλεσμα των κοινωνικών γενεών, αλλά επίσης δρα ως παράγοντας παραγωγής των σχέσεων φύλου. Επιχειρούν να αποδείξουν ότι η κοινωνική διάκριση των φύλων επηρεάζει τους χώρους που δημιουργούνται και χρησιμοποιούνται, ασκώντας επίδραση στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας και τους άλλους.⁴⁶

EIK. 33 Rebecca Horn, Messkasten (1970)

056

[4][5] Bondi L. (1992), 'Gender Symbols and Urban Landscapes', *Progress in Human Geography*, 16 (2): 157-170

[4][6] Rendell J. (2000), 'Gender, Space', στο *Gender Space Architecture: An interdisciplinary introduction*, Rendell J., Penner B., Borden I., (επιμ.), Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, σελ. 102

[4][7] Καλλίτσης Φ. (2021), 'Η επίμονη σεξουαλικότητα της πόλης', στο *6 κείμενα για τη μελέτη και το σχεδιασμό της πόλης*, Σερράος Κ. (επιμ.), Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, σελ. 37-38

EIK. 34 Senga Nengudi, στιγμιότυπο από performance (1978), The Studio Museum in Harlem, New York

057

[4][7] Καλλίτσης Φ. (2021), 'Η επίμονη σεξουαλικότητα της πόλης', στο *6 κείμενα για τη μελέτη και το σχεδιασμό της πόλης*, Σερράος Κ. (επιμ.), Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, σελ. 37-38

EIK. 35 Barbara Kruger, άτιτλο

Το έργο αναφέρεται όχι μόνο στο συναίσθημα του μη ακούσιου, αλλά και στην επικρατούσα άποψη της κοινωνίας ότι δεν είναι «γυναικείο» να φαίνεται κανείς θυμωμένος. Η φράση «Είναι καιρός οι γυναίκες να σταματήσουν να είναι ευγενικά θυμωμένες» είναι της Leymah Gbowee, νικήτρια του Νόμπελ Ειρήνης του 2011, η οποία με το έργο της βοήθησε στο τέλος του εμφύλιου πολέμου στη Λιβερία. Για τη δημιουργία της απεικόνιση χρησιμοποιήθηκαν δύο γυναίκες. Οι φωτογραφίες απέχουν χρονικά σχεδόν 100 χρόνια. Τα μάτια ανήκουν στην Lauryn Hochbergπαραίχε, ενώ η υπόλοιπη εικόνα ανήκει στη Margaret Sanger.

Η κοινωνική δυναμική της πόλης, διαμέσου της ενσωμάτωσης του ανθρώπινου σώματος αναδεικνύει την ποικιλομορφία των σωματικών διαφοροποιήσεων, τις εναλλαγές στις χρονικές διαστάσεις της πόλης και τις χωρικές και κοινωνικές κλίμακες που εμφανίζονται ενδημικά, δημιουργώντας ένα πολυσύνθετο τοπίο αστικής καθημερινότητας. Η ετερότητα και η πολυπλοκότητα της πόλης αποκαλύπτουν τη δυναμική των *ανυπάκουων σωμάτων* να δημιουργούν χώρο ως ενεργά υποκείμενα, αποκλίνοντας από τις ετεροκανονικές επιρροές.⁴⁷ Το ζήτημα της αναπαράστασης είναι σημαντικό όταν πρόκειται για έναν χώρο προσδιορισμένο με βάση το φύλο, καθώς ο χαρακτηρισμός του χώρου δεν νοηματοδοτείται μόνο από τις αναμενόμενες, αν και διαφορετικές πρακτικές κατοίκησης μεταξύ ανδρών και γυναικών. Οι περιγραφές των έμφυλα καθορισμένων χώρων χρησιμοποιούν λέξεις και εικόνες που συνδέονται πολιτισμικά με συγκεκριμένα φύλα, δημιουργώντας στερεοτυπικές συγκρίσεις και συσχετίσεις με το βιολογικό σώμα, π.χ. μαλακές, καμπύλες εσωτερικές δομές συσχετίζονται με τις γυναίκες, ενώ φαλλικοί πύργοι

ΕΙΚ. 36 Rebecca Horn, Body Extensions

[5][2] Βαΐου Ν. (2017), 'Χώρος για τον φεμινισμό: Έμφυλες προσεγγίσεις του αστικού χώρου στο ΕΜΠ', στο *Τετράδια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας: Ένας συλλογικός τόμος για το χώρο, την πόλη, την οικολογία και τη ριζοσπαστική γεωγραφική σκέψη*, Ανδρίτσος Θ., Βελεγράκης Γ., Καραγκιοζίδου Ε. (επιμ.), Τμήμα Γεωγραφίας Χαρτοκτηρίου Πανεπιστημίου, Αθήνα, σελ. 193

Νέες κατευθύνσεις έρευνας εξερευνούν την παρουσία σωμάτων στον χώρο, τα οποία ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες (ομοφυλόφιλοι, εγκυμονούσες, εθνοτικές μειονότητες, ανάπηροι, παιδιά, κλπ.), αναδεικνύοντας ζητήματα όπως η βία, η ανασφάλεια και η αυτοάμυνα σε διάφορους χώρους, καθώς και θέματα που αφορούν την έμφυλη και σεξουαλική ταυτότητα εκφρασμένη στον χώρο. Προσεγγίζονται θέματα της λειτουργίας του βλέμματος και της ανδρικής εξουσίας παίρνοντας τον ρόλο του παρατηρητή.⁵²

Το ζήτημα της οικειοποίησης του δημόσιου χώρου και της μεταφοράς ιδιωτικών πρακτικών στο πεδίο αυτό, τίθεται ως προβληματισμός. Για παράδειγμα, τούρκικες οικογένειες χρησιμοποιούν το πάρκο «Tiergarten» του Βερολίνου ως τόπο συνάντησης που φέρει τον χαρακτήρα υπαίθριας γιορτής. Οι άντρες ψήνουν, οι γυναίκες κουβεντιάζουν και τα παιδιά παίζουν, με το πάρκο να γίνεται προέκταση του σπιτιού τους. Η πρακτική αυτή προκάλεσε διαφωνίες, τοπικοί παράγοντες προσπάθησαν να την απαγορεύσουν, ενώ άλλοι τους κατηγορήσαν ως ξενοφοβικούς. Στη συνέχεια, μεγάλο αριθμός πολιτών νέων ηλικιών, μη Τούρκων ανακάλυψαν έναν νέο τρόπο αξιοποίησης του πάρκου για

συνδέονται με τους άντρες.⁴⁸ Ωστόσο ο συνεχώς εναλλασσόμενος χαρακτήρας της πόλης αλλά και της γυναικείας κοινωνικής θέσης αφήνει περιθώρια επαναπροσδιορισμού της χωρικής ταυτότητας του θηλυκού υποκειμένου.⁴⁹ Οι αρχικές ανθρωπολογικές αναλύσεις για το φύλο περιλάμβαναν την άποψη ότι κάθε κοινωνία είχε μια συγκεκριμένη ιδεολογία ή πρότυπο για το φύλο, με βάση την πεποίθηση ότι όλες οι κοινωνίες βασίζονταν σε δύο διακριτές κατηγορίες, εκείνη του θηλυκού και του αρσενικού.⁵⁰ Επιχειρεί να επιβεβαιώσει ότι βάσει αυτού του προτύπου οι άντρες θεωρούνται κοινωνικά ανώτεροι και υφίστανται λιγότερη κοινωνική πίεση από τις γυναίκες. Σε αυτό το μοντέλο, η αντίθεση μεταξύ άντρα και γυναίκας φαίνεται να αντικατοπτρίζει ένα σχήμα κέντρου και περιθωρίου. Η έννοια του περιθωρίου αναδύεται μονάχα όταν χρησιμοποιούμε ως συνιστώσα τον ορισμό του κέντρου. Συνεπώς, το δίπολο κέντρο-περιθώριο ερμηνεύεται ως ένα διαχωρισμένο μοτίβο,⁵¹ όπου το κέντρο κατέχει μια προϋπάρχουσα θέση έναντι του περιθωρίου, αναδεικνύοντας την αντίφαση μεταξύ των δύο φύλων και ενισχύοντας την ιδέα της κοινωνικής ιεραρχίας και της ανισότητας που ορίζεται από τον καθορισμό του κέντρου.

058

[4][8] Λαδά Σ. (2003), 'Φύλο και Χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων', στο *Το Φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, [ομιλία] Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», Μυτιλήνη, 11-12 Οκτωβρίου

[4][9] Rendell J. (2002), *The Pursuit of Pleasure: Gender Space and Architecture in Regency London*, Rutgers University Press, London, σελ. 2

[5][0] Moore H. L. (1993), 'The differences within and the differences between', στο *Gendered Anthropology*, Del Valle T. (επιμ.), Routledge, Λονδίνο, σελ. 199

[5][1] Μαρνελάκης Γ. (2014), *Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου: 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη*, Futura, Αθήνα, σελ. 17

059

ΕΙΚ. 37 Birgit Jürgenssen, Housewives' Kitchen (1975)

Με αυτό το έργο αναλαμβάνει καλλιτεχνικά τη συζήτηση γύρω από το φύλο κατά τη δεκαετία του '80 με '90. Αποτελεί μια διασταύρωση ανάμεσα σε ποδιά κουζίνας και φόρνο. Στις δύο οριζόντιες φωτογραφίες, ο Jürgenssen έχει δέσει το υβρίδιο γύρω από την κοιλιά της και το δείχνει εναλλάξ μετωπικά και σε προφίλ. Η εξίσωση του σπιτιού και του γυναικείου σώματος επιτείνεται: η γυναίκα γίνεται κουζίνα, το φως στο φόρνο συμβολίζει τόσο την τροφοία όσο και τους απογόνους. Η ταυτότητα φύλου της γυναίκας παρουσιάζεται ως κατασκευάσμα. Το ιδιωτικό γίνεται βάρος, η ελευθερία κινήσεων και το πεδίο δράσης περιορίζονται.

πικνίκ, ακολουθώντας το παράδειγμα των Τούρκων. Αυτή η ενσωμάτωση του ιδιωτικού στον δημόσιο χώρο αναδεικνύει τις προσπάθειες των μεταναστών να διαμορφώσουν τη χρήση και την αντίληψη του χώρου. Η ορατότητα αυτής της δραστηριότητας δίνει στους μετανάστες ενεργή δράση και ορατότητα, αναγκάζοντας την πολιτική κοινότητα να ασχοληθεί με την παρουσία τους. Παρά τις αντιφάσεις, η ορατότητα αποτελεί την πρώτη συνθήκη για τη συμμετοχή στην πολιτική.⁵³

Η ανάγκη για μια συμπεριληπτική πόλη αντιπροσωπεύει μια διαρκή πρόκληση που απαιτεί διαρθρωτικές αλλαγές. Η φεμινιστική οπτική επισημαίνει ότι ο χώρος δεν είναι ανεξάρτητος από κοινωνικές διακυμάνσεις και ιεραρχήσεις, αλλά αποτελεί πολιτικό πεδίο, ενώ βασική σχεδιαστική του αρχή είναι η αναγνώριση ότι ο χώρος δεν είναι ουδέτερος, αλλά είναι συχνά διαμορφωμένος από συγκεκριμένες κοινωνικές, φυλετικές και έμφυλες διαφοροποιήσεις. Διαμέσου αυτής της προοπτικής αποκαλύπτονται μη ισοτίμες χωρικές κατανομές που επηρεάζουν πλήθος υποκειμένων, αποκαλύπτοντας τη σημασία δημιουργίας ενός περιβάλλοντος δίκαιου, ισοτίμου και προσβάσιμου για όλους.

53 Βαίου Ν., Καραντιδης Α. (2009), 'Πόλεις των «άλλων»'. Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου', στο Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), Νήσος, Αθήνα

ΕΙΚ. 39

ΕΙΚ. 38 Alicia Framis, Is My Body Public? (2018)

Συλλογή φορεμάτων που εξερευνά τα όρια μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού στην καθημερινή μας ζωή. Η αισθητική των φορεμάτων μοιάζει με εκείνη των εσωρούχων, υλικό που συνήθως συνδέεται με τον ιδιωτικό χώρο. Φτιαγμένα από λεπτά διάφανα υφάσματα, παράλληλα λειτουργούν και ως πανό δημόσιας διαδήλωσης. Τα φορέματα φέρουν ένα ισχυρό μήνυμα, κεντημένο σε 15 διαφορετικές γλώσσες, αντιπροσωπεύοντας ένα μείζον ζήτημα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες παγκοσμίως. Η συλλογή δεν αποτελεί απλώς ένα προϊόν μόδας, αλλά χρησιμοποιείται ενεργά σε μια παράσταση διαμαρτυρίας στους δρόμους της Μαδρίτης, εισάγοντας έναν νέο τρόπο διαμαρτυρίας ενάντια στη σεξουαλική βία και τον εκφοβισμό κατά των γυναικών. Galería Juana de Aizpuru κατά τη διάρκεια του Art Basel

2.3 ΤΟΠΙΚΟΤΗΤΑ - ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΟΠΟΥΣ

Στον διάλογο σχετικά με το τι προσδίδει ταυτότητα σε έναν τόπο, προκύπτει η συζήτηση για τον χώρο ως αναδυόμενο πεδίο αλληλεπιδράσεων, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται μέσα από τους κοινωνικούς δεσμούς. Εμφανίζεται πλήθος φαινομένων που αφομοιώνονται σε πολλαπλούς ταυτόχρονα τόπους και χρόνους αποτελώντας μέρη μιας παγκόσμιας λογικής που επηρεάζουν ευρύτερες διαδικασίες που διαπερνούν την κλίμακα του τοπικού. Καθώς η έννοια της ταυτότητας συνδέεται στενά με τις καθημερινές εμπειρίες, οι οποίες ενσωματώνονται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, η βιωμένη εμπειρία αποτελεί αφετηρία για την κατανόηση του δεσμού ανθρώπου-τόπου, αναδεικνύοντας την αίσθηση του τόπου και τη σύνδεσή της με ευρύτερες σχέσεις εξουσίας που διαποτίζουν το σύνολο της ζωής.⁵⁴ Με την προσέγγιση καθημερινών πρακτικών αναδεικνύονται οι πολυπλοκότητες και οι συγκρούσεις στη διαμόρφωση του χώρου.

Με τη σταδιακή εξέλιξη των ερευνών στις κοινωνικές επιστήμες, κρίσιμο θεωρήθηκε το έργο των μαρξιστών γεωγράφων, ειδικότερα των David Harvey και Edward Soja, θέτοντας ως βασική ιδέα ότι ο χώρος παράγεται κοινωνικά, ενώ ταυτόχρονα είναι και προϋπόθεση της κοινωνικής παραγωγής. Αυτή η προσέγγιση αντιμετωπίζει τον χώρο ως δυναμικό στοιχείο που διαμορφώνεται από κοινωνικές σχέσεις, οικονομικές δυνάμεις και πολιτικές διαδικασίες. Συνεπώς, η κατανόηση της δομής του απαιτεί την ανάλυση των πολυποίκιλων συνδέσεων που διαμορφώνουν τον κοινωνικό του χαρακτήρα και την οργάνωσή του.

Αναλύοντας το πώς η αναπαράσταση συμβάλλει στην παραγωγή και επηρεάζεται από τον κοινωνικό χώρο, ο Henri Lefevre επικεντρώνεται στον τρόπο που ο χώρος δημιουργείται τόσο εννοιολογικά όσο και υλικά. Καταδεικνύει ότι η κοινωνική παραγωγή του χώρου εξελίσσεται μέσω τριών διαφορετικών αλλά αλληλεπιδραστικών διαδικασιών: μέσω της «χωρικής πρακτικής (υλικός ή λειτουργικός χώρος), των «αναπαραστάσεων του χώρου» (ο χώρος ως κωδικοποιημένη γλώσσα) και του «αναπαραστατικού χώρου» (η καθημερινή βιωμένη εμπειρία του χώρου).⁵⁵

Ενώ, λοιπόν, μέχρι την δεκαετία του '70 επικρατούσε η παραπάνω αντίληψη, δηλαδή η λειτουργία του χώρου ως κοινωνική παραγωγή, την περίοδο του '80 αυτή η προσέγγιση αντιστράφηκε, υποστηρίζοντας ότι η κοινωνική σφαίρα κατασκευάζεται χωρικά. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική ο χώρος δεν αντιλαμβάνεται ως αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών, αλλά ως ενεργό και δρών στοιχείο. Η αναστροφή της προσέγγισης αναδεικνύει τον δυναμικό ρόλο του χώρου προβάλλοντάς τον ως ενεργό

062

[5] [4] Καλαντίδης Α. (2017), 'Σημειώσεις για την ταυτότητα του τόπου', *Γεωγραφίες*, (30): 53-65

[5] [5] Lefebvre H. (1991), *The Production of Space*, μτφρ. Nicholson-Smith D., Blackwell, Οξφόρδη, σελ. 33

[5] [6] Marchart O. (2012), 'Τέχνη, χώρος και δημόσια(ες) σφαίρα(ες)'. Ορισμένες βασικές παρατηρήσεις για τη δύσκολη σχέση ανάμεσα στη δημόσια τις αστικές σπουδές και την πολιτική θεωρία', στο *Archive Public: Επιτελέσεις αρχείων στη δημόσια τέχνη*. Τοπικές παρεμβάσεις, Κούρος Π. & Καραμπά Ε. (επιμ.), μτφρ. Κιουτκιολής Α., Εκδόσεις Τέχνης Κύβος, Πάτρα, σελ. 124

[5] [7] Laclau E. (1990), *New Reflections on The Revolution of Our Time*, Verso, London-New York, σελ. 90

ΕΙΚ. 40 Θεόφιλος Στουπιάδης, Εικόνες πεδινής χώρας I & II (1998)

063

παράγοντα στην κατανόηση της κοινωνικής δομής.⁵⁶ Στην ανάλυσή της, η γεωγράφος και κοινωνιολόγος Doreen Massey αντιτίθεται στην πρώτη ερμηνεία που αντιμετωπίζει τον χώρο ως αδρανές προϊόν, εκφράζοντας την αρνητική κωδικοποίηση που συνήθως συνδέεται με αυτόν σε σχέση με τον χρόνο. Κατακρίνει επίσης τον θεωρητικό Ernesto Laclau για την υποστήριξή του στον δυϊσμό μεταξύ χωρικότητας και χρονικότητας, επισημαίνοντας τις απολιτικοποιητικές συνέπειες που προκύπτουν από αυτήν την προσέγγιση. Η έννοια του χώρου, όπως αναλύεται από τον Laclau στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας, βασίζεται στον ισχυρισμό ότι κάθε σύστημα νοήματος χρειάζεται κάποιον εξωτερικό παράγοντα προκειμένου να εδραιωθεί, με τον όρο ότι πρέπει να είναι απολύτως διακριτός ώστε να καταστήσει το σύστημα μη σταθερό. Το γεγονός ότι κάθε δομημένο σύστημα είναι περιορισμένο και πάντα περικυκλωμένο από ένα πλεόνασμα νοήματος, το οποίο δεν μπορεί να ελέγξει πλήρως, σημαίνει ότι η ιδέα της κοινωνίας ενός στοιχείου και κατανοητό αντικείμενο, που θεμελιώνει τις διαδικασίες της, είναι αδύνατο να υπάρξει.⁵⁷ Συνεπώς, η κοινωνία δεν παραμένει ποτέ εντελώς κλειστή ή αμετάβλητη. Η δομή της απαιτεί αναπόφευκτα την παρουσία ενός στοιχείου που εξαιρείται, ερμηνεύοντάς το ως «έλλειψη» με βάση την ψυχαναλυτική μέθοδο. Η πορεία κάθε κοινωνίας αποτυπώνει την απουσία αυτή, ενθαρρύνοντας συνεχώς διαδικασίες αλλαγής και προσαρμογής, διαμορφώνοντας έτσι την ταυτότητά της βάσει των μεταβαλλόμενων αναγκών των ατόμων που την απαρτίζουν.

Η βάση για μια εναλλακτική προσέγγιση του τόπου εκφράζεται από την Doreen Massey μέσω τριών συνυφασμένων προτάσεων: Κατ' αρχάς, ο χώρος αντιλαμβάνεται ως προϊόν αλληλεξαρτήσεων, αναγνωρίζοντάς τον ως δομημένο μέσα από αλληλεπιδράσεις, από την απεριόριστη παγκοσμιότητα έως τον βαθμό του εξαιρετικά μικροσκοπικού. Δεύτερον είναι κατανοητός ως η σφαίρα της δυνατότητας ύπαρξης της πολλαπλότητας, δηλαδή ως πεδίο συνύπαρξης της ετερογένειας. Τέλος, δεν παύει ποτέ να αναπτύσσεται, θεωρείται πάντα υπό κατασκευή και σχηματοποιείται συνεχώς.⁵⁸ Στο πλαίσιο της ανάλυσής της, ο χώρος δεν είναι στατικός, αλλά εξελίσσεται διαρκώς μέσα από τις διαπλεκόμενες συσχετίσεις, δημιουργώντας και διαμορφώνοντας ταυτότητες και σχέσεις. Αυτή η ανατροπή στις συμβατικές αντιλήψεις αποκαλύπτει τη σημασία της αλληλοσυσχέτισης μεταξύ χώρου, ταυτότητας και πολιτικής. Προωθεί μια προσέγγιση του τόπου αντιλαμβανόμενου ως δυναμικού, με ρευστά όρια, ανοικτά προς αμφισβήτηση, θεωρώντας ανωφελείς τις όποιες προσπάθειες σταθεροποίησης της συνεχώς μεταβαλλόμενης σχέσης μεταξύ χώρου και χρόνου. Έναντι της οπτικής του τόπου υπό το πρίσμα μιας αυστηρά καθορισμένης γεωγραφικής έκτασης, προτείνεται η αντίληψή του διαμέσου πολλών σημείων σύνδεσης ως μέλη ενός συνολικού δικτύου κοινωνικών σχέσεων και επαφών. Πρόκειται για μια θέση που φέρει χαρακτήρα εξωστρέφειας, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ισχυρούς δεσμούς όσον αφορά τη συσχέτιση παγκόσμιου και τοπικού.⁵⁹ Επισημαίνει ότι οι τόποι είναι συγκεκριμένοι, λόγω των

58 Massey D. (2000), *Φιλοσοφία και Πολιτικές της Χωρικότητας*, [ομιλία] Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 3 Μαρτίου

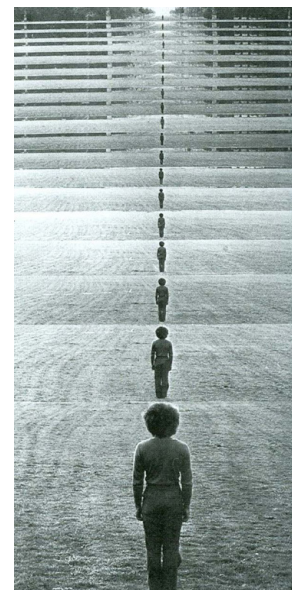
59 Massey D. (1991), 'A Global Sense of Place', *Marxism Today*, (38): 24-29

064

EIK. 41 Doreen Massey

065

EIK. 42

διακριτών κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες ξεπερνούν τις αλληλεπιδράσεις που περιορίζονται στον πυρήνα ενός συγκεκριμένου τόπου. Συνάγει ότι η πρόκληση της σύγχρονης εποχής δεν βρίσκεται μεταξύ παγκοσμιοποίησης και τοπικισμού, αλλά στο πώς να καταστήσουμε τις χωρικές σχέσεις πιο ισότιμες και δεκτικές σε ξένες επιδράσεις. Η έννοια του χώρου επαναπροσδιορίζεται λοιπόν με σκοπό να τεθεί ξανά στο επίκεντρο ως ένα εγχείρημα συλλογικό προκαλώντας παράλληλα προβληματισμό σχετικά με τις δικές μας πρακτικές καθιστώντας μας πιο συνειδητούς για τη σχέση μας με τους άλλους.

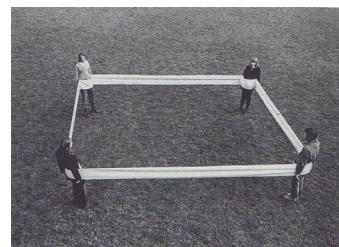
Οι διατυπώσεις της Judith Butler ενσωματώνονται επιδέξια στη συζήτηση σχετικά με τον χώρο και τον τόπο, καθώς «δεν αντιμετωπίζονται ως προϋφιστάμενες δομές όπου έρχεται να εγγραφεί η επιτέλεση του φύλου, αλλά η ίδια η επιτέλεση συμβάλλει στη συγκρότηση του τόπου και του χώρου».⁶⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, οι φεμινιστικές έρευνες εναρμονίζονται με τη θεώρηση της Doreen Massey για μια «προοδευτική θεώρηση του τόπου», όπου οι διαφορές διαμορφώνονται πάντα μέσα από «βιωμένες γεωγραφίες τοποθέτησης», εφιστώντας έτσι την προσοχή στην πεποίθηση ότι η κατασκευή του φύλου και η σύνδεσή του με την κοινωνική τάξη, τη φυλή, εθνότητα και τη σεξουαλικότητα είναι στενά συνδεδεμένες με συγκεκριμένους τόπους, όπου οι άνθρωποι ζουν και ενεργούν. Αντίθετα προς άλλες προσεγγίσεις που εστιάζουν στη ρευστότητα του χώρου και την κινητικότητα, αυτή η προσέγγιση επισημαίνει τον «τοπικό» χαρακτήρα των ζωών πολλών ανθρώπων, αναδεικνύοντας πόσο στενά συνδέονται με τον τόπο και πώς αυτός καθορίζει την καθημερινότητά τους.⁶² Η επίμονη εκτέλεση των ρόλων ενισχύει την σταθερότητα και τον χαρακτήρα των τοπικών ταυτοτήτων, προσδίδοντας σε αυτούς τους τόπους ένα ξεχωριστό και συχνά κυρίαρχο χαρακτήρα. Η διαδικασία αυτή ενισχύει τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών ομάδων που βρίσκονται σε επικρατέστερη θέση, προωθώντας την κατασκευή και εδραίωση των ταυτοτήτων που σχετίζονται με συγκεκριμένους γεωγραφικούς τόπους.

60 Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ. (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Νήσος, Αθήνα, σελ. 213

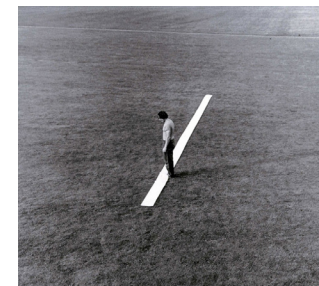
61 ό. π.

066

067

ΕΙΚ. 44

ΕΙΚ. 43

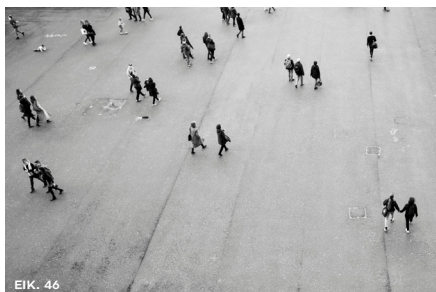

ΕΙΚ. 45

2. 4 ΧΩΡΙΚΟ ΑΝΗΚΕΙΝ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗ

Η ρευστή σχηματοποίηση της ταυτότητας προκύπτει ως προβληματισμός καθώς η ίδια η έννοιά της προσδιορίζεται από ένα πλαίσιο δυναμικό, ικανό να μετασχηματιστεί, καθώς η μορφή που φέρει δεν υπάγεται σε βιολογικά ή ουσιολογικά κριτήρια. Αντίθετα, υφίσταται συνεχείς μεταβολές, επανακαθορίζεται και εξαρτάται από ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές συγκυρίες με τον χαρακτήρα της να διαμορφώνεται εξαρτώμενο από το χωρικό περιβάλλον και τα χαρακτηριστικά της εκάστοτε εποχής. Στην ουσία, η ταυτότητα αλλάζει και εξελίσσεται συνεχώς, ανταποκρινόμενη στις ποικίλες επιρροές που διαμορφώνουν την καθημερινότητα. Το σύγχρονο πρότυπο κοινωνικής πραγματικότητας παρουσιάζεται ως ρευστό και πειραματικό, καθιστώντας την ταυτότητα μια συνεχή διαδικασία διαπραγμάτευσης στον αστικό χώρο.⁶² Οι ανθρωποκεντρικές πραγματικότητες εξελίσσονται δυναμικά, υποκείμενες σε συνεχείς τροποποιήσεις και προσαρμογές και σε όλο και πιο προσωρινές χωρικές ταυτίσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, η σημασία της αίσθησης του ανήκειν κρίνεται σημαντική για κάθε κοινωνία. Αντιπροσωπεύει έναν βαθύ και σημαντικό πυλώνα της ανθρώπινης ύπαρξης, ενώ αποτελεί την αίσθηση αποδοχής και σύγκλισης μέσα σε μια κοινότητα ή ομάδα, προσδίδοντας νόημα και σημασία στην ατομικότητα διαμέσου της συναισθηματικής ασφάλειας που προκύπτει από την ένταξη αυτή. Ωστόσο, το αποτύπωμα που έχει αφήσει η ψηφιοποίηση της δημόσιας σφαίρας με την εκτόπιση του δημόσιου χώρου από το επίκεντρό της εγείρει προβληματισμό σχετικά με τον μετασχηματισμό των σχέσεων μεταξύ χώρου και εμπειρίας. Ο δημόσιος χώρος, που κάποτε αποτελούσε τον βασικό τόπο αλληλεπίδρασης και κοινωνικής σύνδεσης, τίθεται υπό ερώτηση με την εμφάνιση των ψηφιακών πλατφορμών.

068

[6][2] Bauman Z. (2009), *Ρευστοί Καιροί: Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Μεταίχμιο, Αθήνα

069

[6][3] Χατζηοάββα Δ. (2023), *Σύγχρονες αρχιτεκτονικές θεωρήσεις: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σελ. 275

[6][4] Erikson E. H. (1968), *Identity Youth and Crisis*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη, σελ. 208

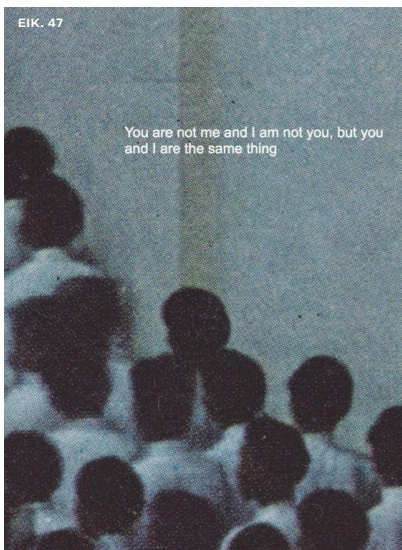
Ο προβληματισμός αυτός αναδεικνύει την ανάγκη για εκ νέου νοηματοδότηση του ρόλου του χώρου στη διαμόρφωση της ανθρώπινης εμπειρίας, καθώς και της δυναμικής επίδρασης στις κοινωνικές δομές και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Οι αλλαγές στη χρήση της γης, ο εξευγενισμός, ο τουρισμός και η βραχυχρόνια μίσθωση μετατρέπουν τους δημόσιους χώρους σε θεματικούς θύλακες χωρίς αίσθηση χωρικής συνάφειας, μετατρέποντας «τους δημόσιους χώρους σε ομοιότροπα θεματικά πάρκα χωρίς την αίσθηση του χωρικού ανήκειν και των κοινών δεσμών».⁶³

Σύμφωνα με πολιτιστικές και κοινωνικές θεωρίες, οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες είναι πολλαπλές, δυναμικές και ευάλωτες σε αλλαγές, ενώ παράλληλα υπογραμμίζουν ότι η ταυτότητα διαμορφώνεται μέσα από τις ενέργειές μας, αντί να είναι κάτι στατικό. Τα τρία στάδια της «ενσωμάτωσης», «ταυτοποίησης» και «διαμόρφωσης ταυτότητας» σύμφωνα με τον Erik Erikson οδηγούν στην έννοια της ταυτότητας, η οποία παρουσιάζεται σε διάκριση από εκείνη της ταυτοποίησης. Αντιλαμβάνεται την ταυτότητα ως μια έννοια με πολλαπλές σημασίες και για να τονίσει αυτήν ακριβώς την πολυμορφία περιγράφει την ταυτότητα ως: μια επίγνωση της ατομικής μοναδικότητας, μια ασυνείδητη προσπάθεια για συνέχεια της εμπειρίας και, τέλος, μια αλληλεγγύη προς τα ιδανικά μιας ομάδας.⁶⁴

Το υποκείμενο διαμορφώνεται από δυνάμεις που επηρεάζουν την πραγματικότητα της ατομικότητας εξωτερικά και εσωτερικά. Μεπροεκτάσεις σε άλλα άτομα και θεσμούς, η ξεχωριστή του υφή δεν εκλαμβάνεται ως απόκλιση ή υπολείμματα που κρύβονται κάτω από στρώσεις κανονικοποίησης, αντιθέτως, είναι αποτέλεσμα του εναρμονισμού των κοινωνικών υποχρεώσεων με τις ζωτικές συνθήκες κάθε ατόμου.⁶⁵ Είναι σημαντικό τα μέλη μιας ομάδας να υιοθετήσουν ενεργά την ταυτότητά τους, προκειμένου να αναγνωρίσουν ένα κοινό πλαίσιο που τους ενώνει αλλά και τους διακρίνει ώστε να συνθέσουν ένα πεδίο ορατότητας, ικανό να διαμορφώσει συλλογική μνήμη. Κρίσιμο είναι το γεγονός ότι η ομαδοποίηση αυτή πρέπει να διαμορφώνει ομάδες που επιζητούν την αναγνώριση της δικής τους ταυτότητας. Μελετητές ανθρωπιστικών και γεωγραφικών επιστημών εστιάζουν στη διερεύνηση διαφορετικών τρόπων του ανήκειν σε διαφορετικές κλίμακες και καταστάσεις χώρου. Αυτή η κατεύθυνση επιδιώκει να αποκαλύψει την πολυπλοκότητα των σχέσεων μεταξύ ταυτότητας και χώρου, διερευνώντας την αλληλεπίδραση των διαφορετικών παραμέτρων που σχηματίζουν την κοινωνική πραγματικότητα.

65 Σταυρίδης Σ. (2010), *Μετεώροι χώροι της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 88

070

071

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο δημόσιος χώρος παράγεται και διαμορφώνεται μέσα από κοινωνικές σχέσεις και δεν πηγάζει από αποφάσεις σχεδιαστικών πρακτικών κατ' αποκλειστικότητα. Εμπλέκει κοινωνικές διεργασίες, πλαίσια παραγωγής νομικής φύσεως και σχέσεις εξουσίας και επιθυμίας που με τη σειρά τους συγκροτούν τις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός της κοινωνίας. Η ποιότητα των χώρων εξαρτάται άμεσα από τις ανάγκες που θέλουμε να έχει η κοινωνία, ανάγκες όπως προσαρμοστικότητα στη δημόσια σφαίρα, παιγνιώδη στοιχεία που καλούν τους χρήστες σε αλληλεπίδραση, σύνδεση με στοιχεία της φύσης, πολιτικές δράσεις κλπ. Γίνεται μέσο εκπλήρωσης των κοινωνικών επιθυμιών, της επιδίωξης για κάλυψη των αναγκών. Η ίδια η φύση, λοιπόν, του δημόσιου χώρου λειτουργεί ως ένα ανοιχτό σύστημα που έρχεται να συσχετιστεί και να εξελιχθεί παράλληλα με τις μεταβολές που υφίσταται σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο η πόλη. Δεν απαλλάσσεται, σαφώς, του εξουσιαστικού χαρακτήρα που πηγάζει από την κοινωνική κατασκευή του. Συνεπώς, αντίστοιχα φαινόμενα εξουσίας αναπτύσσονται και από τα δρώντα υποκείμενα, όπου κατά τον Foucault εισάγουν νέες παραμέτρους στην προσέγγιση της χωρικής διάστασης. Σύμφωνα με την θεώρησή του περί εξουσίας, οι δομές και οι μηχανισμοί της είναι πολλαπλοί και διασκορπισμένοι, χωρίς να περιορίζονται σε συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια. Βλέπει την εξουσία ως ένα πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων που ενυπάρχει σε ολόκληρη την κοινωνία. Οι ανισότητες εντός των κοινωνικών δομών θεωρούνται αποτέλεσμα της διαμάχης στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας. Αυτή η σχεσιακή αντίληψη της εξουσίας αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα των σχέσεων της, στις διαφορετικές εκφάνσεις της.⁶⁶ Για τον Foucault, η εξουσία δεν είναι ούτε θεσμός ούτε δομή, αλλά ένα πολύπλοκο πλέγμα σχέσεων που αρθρώνει το κοινωνικό σύνολο. Καθώς οι εξουσιαστικές πρακτικές συνθέτουν την κοινωνική αντικειμενικότητα, προσδίδεται σε αυτήν μια πολιτική διάσταση, γεγονός που την κάνει να τελεί υπό όρους αποκλεισμού. Δεν αρκεί να θεωρούμε την εξουσία ως μια σχέση ανεξάρτητη των προδιαμορφωμένων ταυτοτήτων, αλλά ως παράγοντα που συντελεί στην διαμόρφωσή τους. Έχοντας την παραδοχή ότι αποτελεί στοιχείο διαμόρφωσης του κοινωνικού, αυτό που θα έπρεπε να μας αφορά, εάν θέλουμε να κάνουμε λόγο για δημοκρατική πολιτική, είναι η καλύτερη διαχείριση της εξουσίας ώστε να συνάδει με τις αξίες της δημοκρατίας.⁶⁷

66 Foucault M. (1978), *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, μτφρ. Ροζάκη Γ., Ράπτα, Αθήνα, σελ. 117

67 Mouffe C. (2008), *Το δημοκρατικό παράδοξο*, στο *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη*, Σταυρακάκης Γ. & Σταφυλάκης Κ. (επιμ.), μτφρ. Ηλιάδης Ν., Εκκρεμές, Αθήνα, σελ. 52

Η αναγνώριση και αποδοχή της ετερότητας αποτελεί βασικό στοιχείο για την πλήρη κατανόηση των πρακτικών κατοίκησης. Αντί να αντιλαμβανόμαστε τον χώρο ως απλό πλαίσιο που περιγράφει τα όρια της ταυτότητας, οφείλουμε να τον αντιλαμβανόμαστε ως τον χώρο όπου διαπλέκονται και διαμορφώνονται σύνθετες σχέσεις με το «άλλο». Ο χώρος γίνεται το εργαλείο μιας συνεχούς αλληλεπίδρασης και ανταλλαγής που ενισχύει την κοινωνική συνοχή και την αμοιβαία εμπλοκή. Αυτή η προσέγγιση ενδυναμώνει τη δυναμική του χώρου ως πολυδιάστατου και δημιουργικού πλαισίου, επιτρέποντας την ανάδειξη νέων πτυχών της ταυτότητας και των σχέσεων με το περιβάλλον.

072

EIK. 48

EIK. 49

073

Osamu Yokonami,
Assembly
Tokyo, Japan
(2015),

«Τα κορίτσια φορούν τα ίδια ρούχα. Κάθε άτομο έχει τη δική του προσωπικότητα. Η ύπαρξη κάθε ατόμου εξαφανίστηκε και στη θέση της εμφανίστηκε η ύπαρξη της ομάδας. Η δύναμη και η ομορφιά ως συλλογικά ον ξεχώρισαν περισσότερο βρισκόμενοι στη φύση. Η εκφραστικότητα της ομάδας ήταν ελκυστική.»

Το έργο ερευνά τις έννοιες της ατομικότητας και του φάσματος των ανθρωπίνων συναισθημάτων, υποδεικνύοντας μια αυτοπαθή και ουσιώδη αντιστοιχία μεταξύ της ατομικής έκφρασης και του συλλογικού ανήκειν.

EIK. 50

Στο πλαίσιο της έρευνας αναλύθηκαν οι δομικές αλλαγές που υπέστη ο δημόσιος χώρος ιστορικά, και η αποσύνδεσή του από την άλλοτε ταύτισή του με τη δημόσια σφαίρα την περίοδο της Νεωτερικότητας. Η άνοδος των ψηφιακών μέσων κατά τον 20^ο-21^ο αιώνα σηματοδοτεί και το τέλος της δημόσιας ζωής με την μορφή της χωρικής εγγύτητας. Η αρχική ενσωμάτωση των χαρακτηριστικών της δημόσιας σφαίρας στο πεδίο του δημόσιου χώρου δικαιολογεί και κάποια απομάκρυνσή της από τα ιδιωτικά συμφέροντα. Η παραδοσιακή πατριαρχική οικογένεια δεν είναι πλέον συμβατή με τις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Η επικράτηση της κρατικής εξουσίας μετέτρεψε τους ανθρώπους σε καταναλωτές, ενώ τα ΜΜΕ αποτελούν πλέον χώρο διαφήμισης παρά μέσο για δημόσιο διάλογο. Συνεπώς, η σύγχρονη κοινωνία διανύει μια περίοδο αλλαγής και προσαρμογής με μείωση της κοινωνικής επαφής και έντονη έμφαση στην ναρκισσιστική ατομικότητα. Η ιδιωτικοποίηση της δημόσιας σφαίρας συμπληρώνεται από τη στροφή προς την ιδιωτική ζωή, ενώ ο δημόσιος χώρος χάνει τον προηγούμενο πολιτικό του χαρακτήρα.

074

Έντονη μεταβολή παρατηρήθηκε επίσης κατά την περίοδο της πανδημίας. Οι περιορισμοί και η απομόνωση επηρέασαν αισθητά τις κοινωνικές επαφές, ενώ η ψηφιακή σφαίρα ανέλαβε την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Ο εικονικός χώρος επωμίζεται τον ρόλο που ο δημόσιος δεν ήταν ικανός να επιτελέσει. Σημαντική σε αυτό το σημείο είναι η αναφορά της διάκρισης της δημόσιας σφαίρας έναντι του δημόσιου χώρου, με την πρώτη να νοείται ως το άυλο, ενώ το δεύτερο ως το υλικό πεδίο συλλογικής συνάντησης.

Καθότι η δημοκρατική δημόσια σφαίρα δεν μπορεί να είναι πλήρως συμπεριληπτική (με τους όρους της σύγκρουσης και της αστάθειας να είναι αναπόσπαστα στοιχεία της), οι δημόσιες καλλιτεχνικές πρακτικές λειτουργούν ως αντίσταση έναντι της κοινωνικής ανισότητας. Η διατήρηση της ανοικτής και πολυφωνικής φύσης της δημόσιας σφαίρας καθίσταται ουσιώδης για την ενίσχυση της συμμετοχής και της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Αναδεικνύεται, λοιπόν, η σημασία της δημόσιας τέχνης ως ικανής να ενσωματώσει τους ανθρώπους σε πολιτικές κριτικές συζητήσεις και να προβάλλει τον δυναμικό χαρακτήρα της δημόσιας σφαίρας δρώντας ως το συγκεκριμένο πεδίο της πολιτικής χειρονομίας.

075

Η δημόσια σφαίρα διαμορφώνεται τόσο από εικονικούς όσο και από φυσικούς δημόσιους χώρους, με την πρώτη περίπτωση να αφορά κυρίως το διαδίκτυο. Ενώ η ανωνυμία που προσφέρει επιτρέπει την ελεύθερη έκφραση, ταυτόχρονα οδηγεί σε απομάκρυνση και αποστασιοποίηση, καθώς ενισχύει την ατομική διάσταση και την ανάγκη για επιβεβαίωση και αναγνώριση. Ωστόσο, η ψηφιακή σφαίρα δεν παύει να παρέχει δυνατότητα ευρύτερης συμμετοχής στη δημόσια συζήτηση. Έτσι, προσδίδεται στη δημόσια σφαίρα μια νέα μορφή, πλαισιωμένη από νέες προκλήσεις και ευκαιρίες για την κοινωνία και τη δημοκρατία.

Στη συνέχεια της έρευνας εξετάστηκε η έννοια της ταυτότητας εξελισσόμενη μέσα από κοινωνικές, χωρικές και πολιτισμικές συνθήκες. Διαμέσου αναφορών περιγράφηκε η ανάλυση του φύλου και της ταυτότητας μέσα από φεμινιστικές θεωρίες, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι κοινωνικές διακρίσεις και οι ανισότητες. Προβλήθηκαν διαφορετικές προσεγγίσεις του φεμινιστικού κινήματος, καθώς και η σημασία της ποικιλομορφίας αυτών των θεωριών σε μια

προσπάθεια να τεθεί η προβληματική της εκτόπισης του γυναικείου φύλου από το αστικό περιβάλλον. Η προβολή της γυναικείας καταπίεσης κρίνεται σημαντική από την στιγμή που η υφιστάμενη δομή της κοινωνίας τελεί υπό όρους αποκλεισμού βάσει έμφυλων κριτηρίων.

Μέρος της έρευνας ασχολήθηκε και με την συνειδητοποίηση της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, η οποία μας καλεί να αναθεωρήσουμε τις προκαταλήψεις και τις στερεοτυπικές δομές εξουσίας που διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις. Η κατηγοριοποίηση του φύλου σε δυαδικά πλαίσια αντιπροσωπεύει μια κοινωνική κατασκευή έναντι μιας αποδεδειγμένης ουσιολογικής αλήθειας βάσει βιολογικών χαρακτηριστικών. Η κοινωνική ταυτότητα του φύλου είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικής δομής και των πολιτισμικών προσδοκιών που επιβάλλονται σε κάθε άτομο. Καθοριστική υπήρξε η θεωρία της Judith Butler με την εισαγωγή του όρου της «επιτελεστικότητας» επιδιώκοντας να εξηγήσει πώς οι επαναλαμβανόμενες σωματικές πρακτικές είναι εκείνες που καθορίζουν τη σύσταση της ταυτότητας φύλου. Αποδεικνύεται κατ' αυτόν τον τρόπο ότι οι ρόλοι και οι προσδοκίες που σχετίζονται με το φύλο δεν είναι αποτέλεσμα βιολογικών ή φυσικών χαρακτηριστικών, αλλά προϊόν κοινωνικών και πολιτισμικών διαδικασιών. Στη σύγχρονη κοινωνία η ταυτότητα οφείλει να μην περιορίζεται από στερεότυπα παλαιότερων κοινωνικών δομών, αλλά να εξελίσσεται προς μια ευέλικτη κατεύθυνση, επηρεαζόμενη από τη διαφορετικότητα.

Μελετώντας τον τρόπο που αποδίδεται ταυτότητα σε έναν τόπο, προέκυψε η προβληματική του χώρου ως ένα πεδίο διαπλοκής, επηρεαζόμενο από κοινωνικούς δεσμούς. Παρατηρούμε, σαφώς, πλήθος φαινομένων που ενσωματώνονται σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, αποτελώντας μέρος μιας παγκόσμιας διαδικασίας που επηρεάζει ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες. Η ταυτότητα συνδέεται στενά με τις καθημερινές εμπειρίες που εντάσσονται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, αναδεικνύοντας την αίσθηση του τόπου και τη σχέση του με ευρύτερες σχέσεις εξουσίας. Ερευνητές όπως David Harvey και Edward Soja επεσήμαναν τον δυναμικό ρόλο του χώρου στην κοινωνική παραγωγή, ενώ ο Henri Lefevre αναλύει τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται και αναπαρίσταται ο χώρος. Η Doreen Massey αντιτίθεται στην αντίληψη του Ernesto Laclau υπογραμμίζει την συνεχή αλλαγή και προσαρμογή της κοινωνίας, που διαμορφώνει την ταυτότητά της βάσει των μεταβαλλόμενων αναγκών των ατόμων.

Με την ταυτότητα να ενυπάρχει ως ένα φαινόμενο πολυδιάστατο, διαρκώς διαπραγματευόμενο και εξελισσόμενο υπό την επίδραση κοινωνικών, πολιτισμικών και τεχνολογικών παραγόντων, η ανανέωση του χώρου ως ρόλου διαμόρφωσης της ταυτότητας κρίνεται ουσιώδης. Ο δημόσιος χώρος αναδύεται ως ένα πεδίο δυναμικό, η κατανόηση του οποίου συντελείται υπό το πρίσμα ενός διαρκώς εξελισσόμενου πλαισίου αλληλεπίδρασης και ανταλλαγής που συντελεί στην αποδοχή της ετερότητας και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Ο δημόσιος χώρος που οργανώνεται και συντηρείται από την κοινότητα αποτελεί μια νέα μορφή δημόσιου χώρου.	Ένας χώρος που ελέγχεται από τους πολλούς.	Η αυλή είναι που μας λείπει, για να πάρουμε μια ανάσα. Το μέρος όπου συμβαίνει μια στιγμιαία ουτοπία.	Να βρίσκεσαι στο ίδιο μέρος με αγνώστους.
Είναι οτιδήποτε σκέφτεσαι πως ανήκει σε όλους, όπως ένα δάσος.	Είναι ο χώρος μου για παιχνίδι.	Ο χώρος που βρίσκεται ενδιάμεσα.	Πηγαίνοντας από το ένα σημείο στο άλλο.
Εκεί όπου περνάω 18 ώρες τη μέρα.	Ο δημόσιος χώρος θα πρέπει να είναι ένας χώρος που ορίζεται από τους ανθρώπους του.	Ένα είδος θεατρικής σκηνής. Όλοι είμαστε ηθοποιοί σε ένα σκηνικό που εξελίσσεται και που το ερμηνεύουμε με τον δικό μας τρόπο.	Το αντίθετο του ιδιωτικού χώρου, εκεί όπου μπορεί να σε δει ο καθένας.
Μερικές φορές μπερδεύουμε τον δημόσιο χώρο με τα κοινά.	Μπορούμε να κατεβάσουμε μια καρέκλα, να κάτσουμε εκεί μαζί, να συναντήσουμε ανθρώπους.	Βασικά είναι μια αναζήτηση, μια απόπειρα.	Μια ελεύθερη ζώνη πειραματισμού. Ένας έρημος τόπος.
Ως τόπος διεκδίκησης.	Παίρνει επίσης και εικονική μορφή, με περιοχές τηλεδιασκέψεων, διαδικτυακούς τόπους δημόσιας συζήτησης και χώρους συνομιλίας.	Από τότε που ξανάνοιξε, είναι καθημερινά μια γιορτή.	Δεν ξέρω πια.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου Α. (2006), 'Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»', στο *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα

Arendt H. (1986), *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ροζάνης Σ., Γνώση, Αθήνα

Βαΐου Ν. (2017), 'Χώρος για τον φεμινισμό; Έμφυλες προσεγγίσεις του αστικού χώρου στο ΕΜΠ', στο *Τετράδια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας: Ένας συλλογικός τόμος για το χώρο, την πόλη, την οικολογία και τη ριζοσπαστική γεωγραφική σκέψη*, Ανδρίτσος Θ., Βελεγράκης Γ., Καραγκιοζίδου Ε. (επιμ.), Τμήμα Γεωγραφίας Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, Αθήνα

Βαΐου Ν., Καλαντίδης Α. (2009), 'Πόλεις των «άλλων». Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου', στο *Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), Νήσος, Αθήνα

Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ. (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Νήσος, Αθήνα

Bauman Z. (2009), *Ρευστοί Καιροί: Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Μεταίχμιο, Αθήνα

Beasley C. (1999), *What is Feminism anyway? Understanding contemporary feminist thought*, Allen & Unwin, Αυστραλία

Beauvoir S. (2011), *The Second Sex*, μτφρ. Borde C. & Malovany-Chevallier S., Vintage Books, Νέα Υόρκη

Bondi L. (1992), 'Gender Symbols and Urban Landscapes', *Progress in Human Geography*, 16 (2): 157-170

Bryson V. (2005), *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*, μτφρ. Πανάγου Ε., Μεταίχμιο, Αθήνα

Buday M. (2023), 'Philosophical (Re)Construction of Postmodern Identity through the Teachings of Lacan, Heidegger and Plato', *FILOZO-FIA*, 78 (6): 429-443

Butler J. (2009), *Αναταραχή φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Σπυροπούλου Χ. (επιμ.), μτφρ. Καράμπελας Γ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Calhoun C. (1992), 'Introduction: Habermas and the Public Sphere', στο *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge Mass.

Davidson I. (2007), *Ideas of Space in Contemporary Poetry*, Palgrave Macmillan, UK

De Lauretis T. (2021), 'Η τεχνολογία του φύλου', στο *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*, Καραμπά Ε. & Λυκουριώτη Γ. (επιμ.), μτφρ. Καπράνου Δ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο, Βόλος

Deutsche R. (1996), *Evictions: Art and Spatial Politics*, The MIT Press, Cambridge Mass.

Deutsche R. (2008), 'Αγοραφοβία', στο *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη*, Σταυρακάκης Γ. & Σταφυλάκης Κ. (επιμ.), μτφρ. Ηλιάδης Ν., Εκκρεμές, Αθήνα

Διαμαντάκη Κ. (2003), 'Κοινότητες του διαδικτύου. Μια ηλεκτρονική δημόσια σφαίρα;', στο *Η Ψηφιακή πρόκληση: ΜΜΕ και δημοκρατία* (Εργασίες Διεθνούς Συνεδρίου), Παναγιωτοπούλου Ρ. (επιμ.), Τυπηθήτω/Δαρδάνος, Αθήνα

Erikson E. H. (1968), *Identity Youth and Crisis*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη

Fraser N. (1990), 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', *Social Text*, Duke University Press, (25/26): 56-80

Foucault M. (1978), *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, μτφρ.Ροζάκη Γ., Ράππα, Αθήνα

Habermas J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Αναγνώστου Λ., Νήσος, Αθήνα

Hertzberger H. (2002), *Μαθήματα για Σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα

Horowitz G. M. (1996), 'Public Art/Public Space: The Spectacle of the Tilted Arc Controversy', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 54 (1): 8-14

Καλαντίδης Α. (2017), 'Σημειώσεις για την ταυτότητα του τόπου', *Γεωγραφίες*, (30): 53-65

Καλλίτοης Φ. (2021), 'Η επίμονη σεξουαλικότητα της πόλης', στο *6 κείμενα για τη μελέτη και το σχεδιασμό της πόλης*, Σεργιάς Κ. (επιμ.), Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα

Kobayashi T., Ikeda K., Miyata K. (2006), 'Social capital online: Collective use of the Internet and reciprocity as lubricants of democracy', *Communication and Society*, 9 (5): 582-611

Κουτσουμπός Λ. (2020), *Online/offline: Ο Δημόσιος Χώρος, οι Ψηφιακές Τεχνολογίες και η Αρχιτεκτονική Εκπαίδευση στον Καιρό της Πανδημίας*, στη διαδικτυακή ημερίδα: '60+60|ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ II - Η πρώτη εποχή διδασκαλίας της αρχιτεκτονικής από απόσταση

Λαδά Σ. (2003), 'Φύλο και Χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων', στο *Το Φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, [ομιλία] Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Γυναίκες και φύλο: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», Μυτιλήνη, 11-12 Οκτωβρίου

Laclau E. (1990), *New Reflections on The Revolution of Our Time*, Verso, London-New York

Lefebvre H. (1991), *The Production of Space*, μτφρ. Nicholson-Smith D., Blackwell, Οξφόρδη

Λέφας Π. (2003), 'Οι πόλεις του κόσμου χθες, σήμερα, αύριο', στο *Αύριο, οι πόλεις*, Λέφας Π. (επιμ.), Πλέθρον, Αθήνα

Marchart O. (2012), 'Τέχνη, χώρος και δημόσια(ες) σφαίρα(ες). Ορισμένες βασικές παρατηρήσεις για τη δύσκολη σχέση ανάμεσα στη δημόσια τις αστικές σπουδές και την πολιτική θεωρία', στο *Archive Public: Επιτελέσεις αρχείων στη δημόσια τέχνη. Τοπικές παρεμβάσεις*, Κούρος Π. & Καραμπά Ε. (επιμ.), μτφρ. Κιουπκιολής Α., Εκδόσεις Τέχνης Κύβος, Πάτρα

Μαρνελάκης Γ. (2014), *Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου: 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη*, Futura, Αθήνα

Massey D. (1991), 'A Global Sense of Place', *Marxism Today*, (38): 24-29

Massey D. (2000), *Φιλοσοφία και Πολιτικές της Χωρικότητας*, [ομιλία] Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 3 Μαρτίου

McKenna K. Y. A., Bargh, J. A. (2000), 'Plan 9 from cyberspace: the implication of the Internet for personality and social psychology', *Personality and Social Psychology Review*, (4): 57-75

Μητρούλιας Γ. (2021), *Πόλη-Κατοικία: Το Νέο Ισόγειο*, στη διαδικτυακή συζήτηση για τις επιπτώσεις της πανδημίας COVID 19 στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο: Μετά την πανδημία COVID 19 Τι;

Moore H. L. (1993), 'The differences within and the differences between', στο *Gendered Anthropology*, Del Valle T. (επιμ.), Routledge, Λονδίνο

Moore L. J., Clarke A. E. (1995), 'Clitoral Conventions and Transgressions: Graphic Representations in Anatomy Texts, c. 1900-1991', *Feminist Studies*, 21 (2): 255-301

Mouffe C. (2008), 'Το δημοκρατικό παράδοξο', στο *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη*, Σταυραράκης Γ. & Σταφυλάκης Κ. (επιμ.), μτφρ. Ηλιάδης Ν., Εκκρεμές, Αθήνα

Ντάφλος Κ. (2015), *Επιτελεστικές πρακτικές τέχνης. Διαδικασίες συγκρότησης κοινωνιών τόπων: δρόντα πρόσωπα*, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις

Παπαχαρίση Ζ. (2008), 'Η εικονική σφαίρα 2.0: το διαδίκτυο και η δημόσια σφαίρα', *Ζητήματα επικοινωνίας*, (7): 8-26

Preciado P. B. (2020), *Μαθαίνοντας από τον ισό*, El País: https://elpais.com/elpais/2020/03/27/opinion/1585316952_026489.html

Rendell J. (2000), 'Gender, Space', στο *Gender Space Architecture: An interdisciplinary introduction*, Rendell J., Penner B., Borden I., (επιμ.), Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη

Rendell J. (2002), *The Pursuit of Pleasure: Gender Space and Architecture in Regency London*, Rutgers University Press, London

Riehl W. H. (1889), *Die Familie*, 10η έκδ., Στουτγάρδη

Σέννερ Ρ. (1999), *Η τυραννία της οικειότητας – Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ. Μερτίκας Γ. Ν., Νεφέλη, Αθήνα

Σταυρίδης Σ. (2010), *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Strathem M. (1994), 'Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen', στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Ortner S. B., Μπακαλάκη Α. (επιμ.), μτφρ. Λυκιαρδοπούλου Α., Μπακαλάκη Α., Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Συλλογικό (2007), *Αστικό Κενό: Δράσεις 1998-2006*, Futura, Αθήνα

Τσιάρα Σ. (2021), *Η επιμέλεια του βλέμματος: σύγχρονη τέχνη και επιμελητική πρακτική*, Νήσος, Αθήνα

Wittig, M. (2006), 'Δεν γεννιέσαι γυναίκα', στο *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθανασίου Α. (επιμ.), μτφρ. Μαρκέτου Π., Μηλιώρη Μ., Τσεκένης Α., Νήσος, Αθήνα

Χατζηγιάννη Τ. (2018), *Επιχείρημα του 12ου Συνεδρίου της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας με θέμα: Φύλο, Γένος, Αμφιφυλίες*, Αθήνα, 23-25 Νοεμβρίου

Χατζησάββα Δ. (2011), 'Δημόσιος χώρος – Δημόσια σφαίρα: Διαφορές, όρια και χωρικός σχεδιασμός', στο *PUBLIC SPACE, Δημόσιος χώρος... Αναζητείται*, TEE/TKM, Cannot Not Design Publications, Θεσσαλονίκη

Χατζησάββα Μ. (2021), *Ο Δημόσιος χώρος στη συνθήκη της πανδημίας*, στο διαδικτυακό εργαστήριο: Covid-Mapping: Το Πορτραίτο της πόλης σε συνθήκες κρίσης

Χατζησάββα Δ. (2023), *Σύγχρονες αρχιτεκτονικές θεωρήσεις: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη

EIK.1 Jaffuel L. (2020), *Όλη μέρα, όλη νύχτα*, Ίδρυμα Ωνάση, Αθήνα, σελ. 63-64

EIK.2 <https://www.fu-berlin.de/en/featured-stories/research/2020/hannah-arendt/index.html>

EIK.3 <https://unsplash.com/photos/people-walking-on-grey-concrete-floor-during-daytime-ABGaVhJxwDQ>

EIK.4 <https://contemporarythinkers.org/jurgen-habermas/biography/>

EIK.5 <https://www.cbc.ca/radio/writersandcompany/richard-sennett-encore-1.2881200>

EIK.6 <https://journal.loupbrun.ca/en/n/029>

EIK.7 Λέφας Π. (2003), *Αύριο, οι πόλεις, Πλέθρον*, Αθήνα, σελ.48

EIK.8 <https://seos-project.eu/landuse/landuse-c02-s05-p01.html>

EIK.9 <https://www.jcu.edu.sg/news/releases/re-evaluating-public-spaces-during-the-covid-19-pandemic>

EIK.10 <https://www.dw.com/en/british-photographic-assignments-show-lockdown-images/a-54114194>

EIK.11 <https://www.meisterdrucke.ie/fine-art-prints/English-School/519959/The-Coffeehouse-Mob%2C-by-Edward-Ward%2C-taken-from-Vulgus-Britannicus%2C-1710-.html>

EIK.12 Wall A. (1999), *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture*, Corner J. (επιμ.), Princeton Architectural Press, Νέα Υόρκη, σελ. 233

EIK.13 <https://www.tate.org.uk/art/artworks/hirata-kyushu-faction-street-happening-at-the-tenjin-intersection-of-fukuoka-26-february-p80113>

EIK.14 <https://www.antiatlas.net/francis-aly-the-green-line-en/>

EIK.15 <https://i.pinimg.com/originals/d3/71/fc/d371fcca0e-12145853741278a1ff9bfb.jpg>

EIK.16 <https://www.widewalls.ch/magazine/richard-serra-tilted-arc>

EIK.17 Συλλογικό (2007), *Αστικό Κενό: Δράσεις 1998-2006*

EIK.18 Συλλογικό (2007), *Αστικό Κενό: Δράσεις 1998-2006*

EIK.19 <https://openai.com/>

EIK.20 https://www.theparisreview.org/blog/2014/08/27/where-are-they-now-part-three/?utm_source=pinterest&utm_medium=social

EIK.21 https://www.emanuelegiannelli.it/it/opere/hovo_sapiens.asp

EIK.22 <https://i.pinimg.com/originals/5d/54/75/5d547510fb9c-8480c3f09d8015295cf7.jpg>

EIK.23 <https://www.howtowinat.photography/en/post/julias-twitter-and-belly-button>

EIK.24 Jaffuel L. (2020), *Όλη μέρα, όλη νύχτα*, Ίδρυμα Ωνάση, Αθήνα, σελ. 110-111

EIK.25 <https://unsplash.com/photos/white-wooden-wall-mounted-shelf-era7jvRvgC0>

EIK.26 <https://www.rockandart.org/simone-de-beauvoir-her-life-and-legacy/>

EIK.27 <https://reporter.mcgill.ca/judith-butler/>

EIK.28 <https://hemptemple.org/blogs/news/sex-gender-identity-revolution?epik=dj0yJnU9WIZGZC1ONndocGNkRUhmYzNQbH-FPX25McTh6N1UzTVkmcD0wJm49SW9NM0hJb1V0SUtNVEQyTX-ISd3UtdyZ0PUFBQUFBR1g0UXhJ>

EIK.29 <https://www.sexualdiversity.org/edu/symbols/1073.php>

EIK.30 <https://www.dazeddigital.com/beauty/article/50661/1/bryce-anderson-model-photographer-self-portraits-gender-identity>

EIK.31 <https://www.telegraph.co.uk/news/earth/earthpicturegalleries/8023227/Animal-pictures-of-the-week-24-September-2010.html>

EIK.32 <https://gr.pinterest.com/pin/5559199531916524/>

EIK.33 <https://www.artbasel.com/news/rebecca-horn-museum-tinguely-koerperfantasien-art-basel>

EIK.34 <https://www.artsy.net/artwork/senga-nengudi-performance-piece>

EIK.35 <https://smockroom.blogspot.com/2015/03/celebrating-international-womens.html>

EIK.36 <https://www.bagta-zo-collection.com/blog/2016/1/9/female-study-rebecca-horns-common-thread>

EIK.37 <https://www.rtve.es/television/20210401/maria-ruido-cineastas-experimentales-mas-destacadas-nuestro-pais/2084220.shtml>

EIK.38 <https://www.artbasel.com/catalog/artwork/67556/Alicia-Framis-IS-MY-BODY-PUBLIC-English>

EIK.39 <https://inneroptics.tumblr.com/post/160437437660>

EIK.40 Συλλογικό (2003), Ωραίο, Φριχτό κι απέριττο τοπίο!
Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Μανωλίδης Κ.
(επιμ.), Νηοίδες, Θεσσαλονίκη, σελ. 91

EIK.41 <https://www.aag.org/memorial/doreen-massey/>

EIK.42 <https://socks-studio.com/2014/09/01/klaus-rinke-time-space-body-transformations/>

EIK.43 <https://socks-studio.com/img/blog/Erhard-Walther-03.jpg>

EIK.44 <https://www.sightunseen.com/2012/01/rolu-designers/01-franz-erhard-walther-1968/>

086

087

EIK.45 <https://equatorjournal.com/post/153833688856/franz-erhard-walther-mass-messung-1967>

EIK.46 <https://unsplash.com/photos/aerial-photography-of-people-on-open-area-ES2wTd6wztQ>

EIK.47 <https://i.pinimg.com/originals/eb/02/d9/eb02d947a1b9dd5ebb111bfe31e1a388.jpg>

EIK.48 <https://www.thisispaper.com/mag/assembly-osamu-yokonami>

EIK.49 <https://www.thisispaper.com/mag/assembly-osamu-yokonami>

EIK.50 <https://www.thisispaper.com/mag/assembly-osamu-yokonami>

EIK.51 Jaffuel L. (2020), *Όλη μέρα, όλη νύχτα*, Ίδρυμα Ωνάση, Αθήνα, σελ. 18-56

